

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
beraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal
Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
eraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal

Liberaal Reveil

Thema: Religie en politiek

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil Li
aal Reveil Liberaal Reveil Liberaal Re
Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil Libe

Scheiding van moskee en staat in Turkije

Quantanamo Bay vergt internationale oplossing

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil Libe
Liberaal Reveil Liberaal Reveil Libera
Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil

48e jaargang, december 2007 (4)

Thema: religie en politiek

181

'Turkije is en blijft seculier'. De scheiding van moskee en staat in Turkije

Annemarike Stremmelaar

183

Strafbaarstelling godslastering. Maak een einde aan de rechtsongelijkheid in Nederland

Fleur de Beaufort

187

Constitutie van vrijheid

Atzo Nicolai

192

Hoe waardevol is onze nationale identiteit?

Marius Wessels

195

Liberalen en religie

Stefan Paas

200

Een antirevolutionair tekort? Koch, Donner en anderen over christelijke politiek

Hans-Martien ten Napel

206

Quantanamo Bay vraagt internationale oplossing

Hans van Baalen

211

Koude Oorlog en communisme

Hans van den Brandhof

214

Liberalen geldpolitiek

Philip Ruijs

222

Actieplan krachtwijken: oude wijn in nieuwe zakken?

Dennis de Kool

230

Alfabetisch auteursregister 2007

233

Liberaal Reveil is een uitgave van de

Prof.Mr. B.M. Teldersstichting

REDACTIE

mw. prof.dr. H.M. Dupuis (voorzitter)

mw.drs. F.D. de Beaufort (eindredacteur)

drs. P. de Krom

drs. H.H.J. Labohm

prof.dr. U. Rosenthal

dr. P.G.C. van Schie

prof.dr.ir. T. de Vries

dr.ir. R.D. Woittiez

BESTUUR

mw. mr. L.J. Griffith (voorzitter)

T. van Kuilenburg (secretaris)

mw. drs. E.M.H. Lemaier (penningmeester)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951

e-mail: debeaufort@teldersstichting.nl

website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948

fax: 070-3631951

info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (4 nummers)

bedraagt € 30,- per jaar (buitenland € 40,-).

Voor abonnees die vóór 1 januari 2005 het gereduceerde tarief betaalden, geldt tot hun 27ste een prijs van € 20,-

Losse nummers kosten € 8,50.

U kunt bij de abonnementenadministratie een proefnummer aanvragen à € 3,50.

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij het abonnement vóór 1 december bij de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever.

De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen zijn opgesteld door de redactie,

niet door de auteur(s).

Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt

altijd op persoonlijke titel.

ISSN 0167-0883

THEMA: RELIGIE EN POLITIEK

Een jaar geleden publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de verkenning *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Hierin onderzoekt de WRR wat ten aanzien van de verschijningsvormen van religie en levensbeschouwingen de belangrijkste ontwikkelingen en veranderingen zijn, en wat daarvan mogelijkerwijze de betekenis voor het publieke domein zou kunnen zijn in de toekomst. In *Trouw* verdedigden WRR-voorzitter Wim van de Donk en stafmedewerkster Petra Jonkers zich twee maanden na het verschijnen van de bundel tegen het verwijt dat ze voor staatszingeving zouden pleiten. Het ging bij dit rapport immers om een verkenning en geen advies aan de regering.

Maar wat heeft de WRR dan wel beoogd met de bundel? Het was vooral de bedoeling aandacht te vragen voor het fenomeen religie. En daarbij is nu eens niet bij voorbaat al uitgegaan van de veronderstelling dat religie een aflopende zaak is. Bovendien werd religie in deze bundel nu eens niet met wantrouwen tegemoet getreden, aldus Van de Donk en Jonkers. Dat laatste is blijkbaar heel erg bijzonder en onderscheidend ten opzichte van anderen die zich over religie uitspreken. In een interview in *De Volkskrant* naar aanleiding van de WRR-verkenning stelden beiden dat 'mensen oordelen over religie en kerk, niet gehinderd door enige kennis'. Sterker nog er is een maatschappelijke kramp omtrent religie en deze wil de WRR verlichten. Het clichématige denken over religie moet doorbroken worden. De WRR concludeert dat religie een blijvend fenomeen is en dat overheid daar ook naar moeten handelen. Naast de traditionele manifestaties van religie constateert de WRR ook in toenemende mate nieuwe vormen van religieuze beleving en zingeving.

Gezien de grote hoeveelheid en de grote diversiteit aan publicaties omtrent het fenomeen religie lijkt het echter nog wel mee te vallen met de maatschappelijke

kramp. Voor- en tegenstanders van een neutraal publiek domein hebben de afgelopen jaren veelvuldig van zich laten horen. Ook aan de zogenaamde nieuwe vormen van religie wordt in toenemende mate aandacht besteed, terwijl tegelijkertijd de traditionele religies niet te klagen hebben over leesvoer en stof tot discussie. Komt de clichématige kramp van Van der Donk en Jonkers misschien alleen voort uit het feit dat religie in hun ogen te ver is teruggedrongen uit het publieke domein? In hun interview in *De Volkskrant* stellen zij dat secularisering een soort self-fulfilling prophecy is geworden: 'we denken dat religie niets meer voorstelt, dus we doen er ook maar niets aan'. De vraag is natuurlijk wie die 'we' hier is.

Liberalen zullen van mening zijn dat als met 'we' de staat wordt bedoeld, dat het dan zeer terecht is dat er niets aan gedaan wordt. Als met 'we' individuele mensen worden bedoeld, dan zal een liberaal zich er verder niet over uitspreken. Ieder individu moet immers zelf de afweging maken of religie iets voor hem of haar betekent en wat hij of zij er dan vervolgens al dan niet mee wil doen. Het jongste *Liberaal Manifest. Om de vrijheid* is hier heel duidelijk over 'het onderscheid tussen gevoelens en gedrag, tussen de 'binnenkant' en de 'buitenkant', is leidend in de liberale omgang met religie. In tegenstelling tot sommige andere politieke stromingen bemoeien liberale politici zich niet met wat mensen diep in hun binnenste geloven. De geest is immers vrij.' Liberale denkers hebben zich altijd ingezet voor die combinatie van religieuze tolerantie en een neutraal publiek domein.

In het nieuwste nummer van *Liberaal Reveil* wordt een bijdrage geleverd aan de discussie rondom religie en politiek. Vanuit verschillende invalshoeken zal dit thema belicht worden. Annemarike Stremmelaar begint met de vraag hoe het gesteld is met de scheiding van moskee en staat in Turkije. In de huidige strijd tussen voor- en tegenstanders van de scheiding van godsdienst en staat kiezen

de West-Europeanen als vanzelfsprekend voor de secularisten. Ogenscheinlijk verdedigen zij de scheiding het beste, maar is dat wel echt zo?

Fleur de Beaufort roept in haar bijdrage op de strafbaarstelling van godslastering af te schaffen. Zij schetst eerst het ontstaan van het artikel waarin godslastering tot delict wordt verklaard en onderzoekt daarbij de houding van liberalen. De strafbaarstelling tast, aldus De Beaufort, de vrijheid van meningsuiting aan en zorgt voor rechtsongelijkheid tussen diegenen die geloven en diegenen die dat niet doen.

Atzo Nicolai, Tweede Kamerlid voor de VVD, houdt in zijn bijdrage een betoog tegen het opnemen van de joods-christelijke traditie in onze Grondwet. Deze discussie doet zich niet alleen in Nederland voor, ook in het debat rondom het Europees Verdrag is hier uitvoerig over gesproken. Nicolai maakt zich zorgen over de toenemende druk die door religie op onze fundamentele vrijheden wordt uitgeoefend. Marius Wessels gaat in zijn bijdrage op zoek naar de nationale identiteit van Nederland en vindt deze in de grote mate van vrijheid die bij ons heerst. Vrijheid die zich onder andere ook uit in onze traditie van tolerantie op religieus vlak.

Stefan Paas neemt in zijn artikel *Liberalen en religie* vanuit zijn protestants-christelijke visie de lezer mee op een kritische gang langs het liberalisme. Enerzijds hecht hij veel waarde aan de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, waar met name liberalen zich sterk voor maken. Anderzijds meent hij dat het liberalisme onvoldoende oog heeft voor het belang van religie. Hij pleit er dan ook voor dat religie in onze samenleving weer serieus wordt genomen als belangrijke factor in onze staat.

In *Een antirevolutionair tekort?* onderzoekt Hans-Martien ten Napel het fenomeen van een christelijke politiek. Jeroen Koch meent in zijn biografie over de anti-revolutionaire voorman Abraham Kuyper dat de staatkundige praktijk een zogenaamd anti-revolutionair tekort had aangetoond. De ARP was toch vooral een one-issue partij gebleven rondom de schoolkwestie. Het was Kuyper niet gelukt een alomvattend politiek programma te ontwikkelen. Dat is volgens Ten Napel echter maar zeer de vraag. Vervolgens neemt de auteur ons mee naar de huidige tijd, waarin de kabinetten-Balkenende een sterk ideologisch getint karakter vertonen. Deze re-ideologisering is maar goed ook in de huidige tijd van vervreemding tussen politiek en samenleving.

‘TURKIJE IS EN BLIJFT SECULIER’ DE SCHEIDING VAN MOSKEE EN STAAT IN TURKIJE

ANNEMARIKE STREMMELAAR

In Turkije lijkt een strijd tussen voor- en tegenstanders van de scheiding van godsdienst en staat aan de gang. De secularisten werpen zich daarbij op als verdedigers van die scheiding tegen vrome en conservatieve bevolkingsgroepen die daaraan zouden willen tornen. De secularisten genieten in Nederland vaak automatisch sympathie. Het zijn echter niet zozeer de vrome en conservatieve bevolkingsgroepen in Turkije die de scheiding van godsdienst en staat schenden, als wel de secularisten die beweren voor die scheiding op te komen.

De beelden waren afgelopen voorjaar overal in de Nederlandse media te zien: de roodgekleurde mensenzeeën in metropolen als Ankara, Istanbul en Izmir, maar ook kleinere steden als Denizli, Marmaris, Manisa en Samsun. Honderdduizenden betogers gaan de straat op met Turkse vlaggen en portretten van Atatürk. Op spandoeken en t-shirts zijn slogans te lezen als ‘Turkije is en blijft seculier,’ ‘noch sjaria, noch coup,’ ‘Turkije onafhankelijk,’ en ‘Vader we volgen in jouw spoor.’ De demonstranten menen dat het seculiere karakter van Turkije in het geding is en dat de sjaria ingevoerd dreigt te worden. Ze zien zich als erfelers van Atatürk, de vader der natie die Turkije de Westerse beschaving inloodste. Ze weten het leger aan hun zijde, hoewel sommige demonstranten duidelijk maken geen voorstander te zijn van een gewelddadig ingrijpen door het leger.

De demonstranten zien hun tegenstanders als reactionairen die de sjaria willen invoeren en terug zouden willen naar de tijd van de Osmaanse sultans. Ze presenteren het conflict als een metafysische strijd tussen goed en kwaad, tussen beschaving en achterlijkheid, democratie en sjaria, tussen ware Turken en verraders van de natie.

Ook in Nederland bestaat het beeld van een strijd tussen conservatieve, zo niet reactionaire, religieuze anti-secularisten en progressieve gematigde secularisten. In werkelijkheid is er sprake van een politiek conflict tussen aanhangers van verschillende partijen. De betogers demonstreerden tegen de kandidatuur van Abdullah Gül voor het presidentschap van Turkije. Daarmee betoogden ze tegen de AKP, de Partij voor Gerechtigheid en Vooruitgang, die de steun van een meerderheid van de kiezers geniet.

De AKP en haar aanhangers pleiten inderdaad voor een herinterpretatie van het principe van de scheiding van godsdienst en staat. Zij bepleiten wat zij zien als een werkelijke scheiding van kerk en staat: het recht de godsdienst in vrijheid te belijden zonder dat de overheid beperkingen oplegt aan de uitoefening van de godsdienst of zich in religieuze aangelegenheden inmengt. Er speelt dus een conflict tussen twee groepen die er ieder een eigen definitie van de scheiding van godsdienst en staat op na houden. De secularisten verdedigen in het voetspoor van Mustafa Kemal Atatürk en vanuit een strikte interpretatie van het secularisme vergaande staatscontrole op de godsdienstuitoefening. Hun tegenstanders, onder wie de AKP, wensen een werkelijke vrijheid van godsdienstuitoefening waarbij de overheid zich niet in religieuze aangelegenheden inmengt.

De Nederlandse en Westerse sympathie voor de secularisten lijkt weliswaar te verminderen maar is nog altijd dominant. Deze is onder andere te verklaren uit de angst voor invloed van de islam op de politiek, een angst die onder Nederlandse burgers net zo goed leeft als onder Turkse secularisten. Onder hen leeft de opvatting dat als je moslims hun zin zou geven, de islam verregaand de politiek zou bepalen. Normen en waarden die je specifiek islamitisch zou kunnen noemen spelen echter maar

bepert een rol in de politiek van landen met een overwegend islamitische bevolking zoals Turkije. Die rol is te vergelijken met de evengoed aanwezige, maar niet overheersende rol van christelijke normen en waarden in de politiek van Europese landen met een overwegend christelijke bevolking. In beide gevallen gaat het daarbij vooral over morele kwesties en de vrijheid van godsdienstuitoefening.

Zowel in Europa als in de islamitische wereld bestaat de neiging om christendom en islam als tegenpolen te zien. Ontegengesteld is de relatie tussen godsdienst en staat in de islamitische wereld historisch gezien anders dan die in het christelijke Europa. De verschillen zijn echter niet absoluut. Zo bestaat er tussen de verschillende christelijke landen een grote variatie in de relatie tussen godsdienst en staat. Even goed is die relatie in verschillende islamitische landen geenszins hetzelfde. Wel is het zo dat secularisering, dat wil zeggen het terugdringen van de godsdienst uit alle terreinen van het leven, in Europa eerder is ingezet dan in Turkije en elders in de islamitische wereld. Daardoor is de invloed van de godsdienst in het maatschappelijke leven in Europa over het algemeen minder dan in Turkije. Maar ook in Europa bestaan er op dit vlak aanzienlijke verschillen tussen de verschillende Europese landen, tussen bijvoorbeeld Nederland en Polen of Ierland.¹

GESCHIEDENIS

De angst voor de islam hangt samen met de idee dat de islam geen scheiding van godsdienst en staat zou kennen, waardoor gelovige moslims uiteindelijk alleen een religieus gezag zouden accepteren en geen democratisch gekozen bestuur. Maar de islamitische wereld bestaat voornamelijk uit beter of slechter functionerende democratieën. De burgers in deze democratieën wensen over het algemeen een beter functionerende democratie. Slechts een enkeling zou de democratie willen vervangen door een islamitische staat. Waar een islamitische staat bestaat, zoals in Iran, kan deze geenszins op onverdeelde steun van de bevolking rekenen. De islamcritici die menen dat 'de islam' geen scheiding van godsdienst en staat kent hebben zich in de luren laten leggen door vroegere theoretici en de hedendaagse fundamentalisten die zouden willen dat een dergelijke scheiding niet bestond. De hedendaagse fundamentalisten die het bestuur op religieuze grondslag gegrondvest zouden wil-

len zien huldigen in feite revolutionaire ideeën die geen basis hebben in de historische praktijk. Dergelijke ideeën hebben in Turkije geen noemenswaardige aanhang.

Dat de islam geen scheiding van staat en religie zou kennen is een van de grootste misverstanden over de islam. In de gehele islamitische wereld hebben door de eeuwen heen wereldlijke heersers over hun land geregeerd terwijl het religieuze gezag werd bekleed door religieuze functionarissen. De geschiedenis van de islamitische landen is er een van spanningen, conflicten en accommodatie tussen wereldlijk en religieus gezag, net zoals dat in het christelijke Europa het geval is geweest. Daarbij is ook in de islamitische wereld godsdienst altijd een middel geweest tot oppositie tegen het politieke gezag. Ook in het Osmaanse Rijk waaruit de Republiek Turkije is voortgekomen bestonden wereldlijk en religieus gezag naast elkaar. Terwijl de bestuurders advies vroegen en kregen van de moslimgeleerden, namen de geleerden algemeen belang en *raison d'état* mee in hun overwegingen. De relatie tussen staat en godsdienst werd vaak voorgesteld als symbiotisch, maar dat wil niet zeggen dat er geen duidelijke scheiding bestond tussen de bevoegdheden van de verschillende functionarissen.²

Hoewel er dus van oudsher een scheiding was tussen de domeinen van de staat en de godsdienst begon vanaf de negentiende eeuw in steeds hoger tempo de maatschappij te seculariseren, wat wil zeggen dat de godsdienst op allerlei terreinen minder invloed begon te krijgen. Naast de rechtspraak gebaseerd op het islamitische recht werden nieuwe rechtbanken opgericht die volgens strikt seculier recht gingen functioneren. Naast het bestaande onderwijs waarin religieuze vakken een prominente plaats hadden werden nieuwe scholen opgericht. De scheiding van godsdienst en staat in Turkije kan dus niet zoals vaak gebeurt op het conto van Mustafa Kemal Atatürk geschreven worden, maar dateert van veel eerder. Wel raakten de ontwikkelingen in een versnelling. De ontwikkelingen die in de negentiende eeuw waren ingezet en begin twintigste eeuw versneld voortgezet werden, werden na 1923 in de nieuwe Republiek Turkije bezegeld onder Mustafa Kemal Atatürk. In 1924 werd de gehele hiërarchie van religieuze functionarissen afgeschaft. Daarvoor in de plaats kwam een staatsinstelling voor godsdienstzaken, dat voortaan alle religieuze func-

tionarissen aanstelde. In 1925 werden alle vormen van religieus onderwijs en religieuze vereniging verboden. In 1928 werd de islam geschrapt als staatsgodsdienst. In 1937 werd het secularisme als niet te wijzigen onderdeel van de grondwet vastgelegd. Daarnaast werd een aantal maatregelen ingevoerd dat de godsdienst tot het privéleven van burgers moest beperken, zoals het verbod op het dragen van religieuze kleding en hoofdbedekking.³

CONTROLE

De kemalisten, de medestanders van Atatürk, vonden het principe van de scheiding van godsdienst en staat zodanig belangrijk dat zij in de grondwet opnamen dat het niet gewijzigd mocht worden. Dat wil echter niet zeggen dat zij zich afzijdig hielden van inmenging in godsdienstzaken. Sinds Atatürk bemoeit de Turkse overheid zich met de godsdienst onder het mom van het beschermen van de scheiding van godsdienst en staat. Het secularisme dat de kemalistische secularisten propageren is een ideologie over de plaats van godsdienst in de samenleving. In Nederland ziet men de verbondenheid tussen godsdienst en staat in de islamitische wereld als de greep van de godsdienst over staat en politiek. In Turkije is echter het tegenovergestelde het geval: de staat controleert de godsdienst.

De Turkse staat bevordert bepaalde vormen van de godsdienst en belemmert andere. De bevoorrechte vorm van de islam is de soennitische islam, en dan wel een vorm die zich conformeert aan de staat. De secularisten hebben een duidelijk beeld van hoe godsdienst in de maatschappij zou moeten functioneren en bewerkstelligen dit via het Directoraat voor Godsdienstzaken. Deze staatsinstelling benoemt onder andere functionarissen, financiert moskeeën, stelt preekvoorbeelden op en geeft religieuze adviezen uit. Tegen dit presidium is verzet van zowel soennitische als niet-soennitische kant. Soennieten verzetten zich tegen het feit dat de staat via het Presidium grote invloed heeft op de uitoefening van de godsdienst omdat het via allerlei wegen bepaalt wie of wat islamitisch is. Andere godsdiensten hebben geen plaats in het Presidium of bijvoorbeeld de door de staat voorgeschreven godsdienstlessen. Dit geldt vooral de alevieten, de sjiiitische minderheid die er andere geloofsovertuigingen op nahoudt en door soennieten vaak ook niet als moslims wordt gezien. De alevieten betalen via de belasting mee

aan het Presidium maar ontvangen geen financiële ondersteuning voor hun religieuze gebouwen of functionarissen.

Tegelijkertijd hebben achtereenvolgende regeringen in Turkije de islam ook gebruikt als bron van sociale cohesie. Wijd verbreid is de opvatting dat een echte Turk moslim is. Daardoor worden burgers die geen soennitisch moslim zijn eigenlijk niet als volwaardige burgers gezien. In het slechtste geval gelden ze als potentieel staatsgevaarlijk en een vijfde colonne. Dit is dus niet zozeer een probleem van 'de' islam, maar van het virulente nationalisme, dat christenen en joden als verraders en handlangers van vijandige buitenlandse machten ziet. Deze emotie heeft geleid tot moordaanslagen op meerdere christelijke priesters en boekverkopers in de afgelopen jaren. Ze is ook de achtergrond van de leuzen van een onafhankelijk Turkije zoals ze tijdens de demonstraties werden geuit.

ANGST

De achterliggende ratio van het secularisme is angst. Sinds jaar en dag is de strikte houding van de secularisten ingegeven door de angst voor een islamitische volksbeweging. Er bestaat onder hen grote angst dat een concessie zal leiden tot een ommezwaai, zoals het invoeren van de sjaria.⁴ Net als in Nederland bestaat de gedachte van 'je geeft ze een vinger en ze nemen je hele hand'. Niets wijst er echter op dat de AKP en andere aanhangers van een andere interpretatie van de scheiding van godsdienst en staat het bestel zouden willen wijzigen. De tegenstanders van de huidige praktijk pleiten voor een werkelijke scheiding van godsdienst en staat en voor werkelijke vrijheid van godsdienstuitoefening. Bovenaan hun lijst van wensen staat het toestaan van hoofddoeken in het onderwijs en voor ambtenaren. Daarnaast worden wensen geuit als minder restricties op religieus onderwijs en religieuze verenigingen, en de mogelijkheid om na beëindiging van de scholen voor imams en predikers universitair onderwijs te volgen.

De wensen weerspiegelen de achtergrond van diegenen die een herinterpretatie van de scheiding van godsdienst en staat voorstaan. Deze komen voort uit een andere sociale groep dan de secularisten.⁵ De secularisten zijn vooral te vinden onder de stedelijke middenklasse, vooral in West-Turkije, die van oudsher bestaat uit ambtenaren, juristen, en leraren. De meeste demonstranten afgelopen

voorjaar waren ook uit deze bevolkingsgroepen afkomstig. De voorstanders van meer vrijheid van godsdienst zijn veelal afkomstig van het platteland, en ondernemers en middenstanders. Zij houden er over het algemeen conservatievere morele normen op na, en waarderen de eigen cultuur in onder andere muziek, kleding, en voedsel. De stedelijke middenklasse in met name West-Turkije is in zijn culturele voorkeuren meer verwesterd dan andere bevolkingsgroepen. Dit is een van de factoren die meespelen in de Nederlandse sympathie voor de secularisten: deze groep lijkt immers in levensstijl en wereldbeeld het meest op onszelf.

De herinterpretatie van het secularisme zoals de AKP en aanhangers die bepleiten is dus beperkt tot het opheffen van de beperkende maatregelen van de overheid. Desalniettemin beschouwen de secularisten dergelijke pogingen tot wijziging van de huidige praktijk als een aanval op het principe van scheiding van godsdienst en staat. Omdat het wijzigen van de seculiere staatsorde van Turkije verboden is, worden voorstanders van een herinterpretatie van het secularisme er snel van verdacht een islamitisch staatsbestel na te streven. Dergelijke verdachtmakingen werden in het verleden geuit jegens de voorgangers van de huidige AKP. Diegenen die menen dat de politici van de AKP een gedaanteverwisseling hebben ondergaan in vergelijking met politieke islam waaruit ze voort zijn gekomen hebben het niet helemaal bij het juiste eind. De partij is weliswaar veranderd ten opzichte van haar voorgangers, maar niet zozeer omdat die een islamitisch staatsbestel nastreefden. De partijen die in het verleden voor 'fundamentalistisch' werden versleten hebben zich altijd sterk gemaakt voor nationale economische ontwikkeling, een rechtvaardige verdeling van welvaart en, net als de AKP, voor conservatieve morele en culturele waarden. Het verschil met de politieke opvattingen van het verleden ligt vooral in het economische programma – niet meer een staatsgeleide economie maar een vrije markt – en de houding tegenover de Europese Unie. De positieve houding van de AKP tegenover de EU komt niet alleen voort uit pragmatisme. De geestverwanten van de AKP hopen ook dat een nauwere band met de EU meer vrijheid voor de uitoefening van de godsdienst met zich mee zal brengen.⁶

Het conflict over de positie van de islam in Turkije is kortom geen strijd tussen secularisten en anti-secularisten, maar een conflict tussen groepen met verschillende definities van de scheiding van kerk en staat. Het is pertinent onjuist om hierbij de voorstanders van een strikte, beperkende definitie van secularisme als progressief, gematigd en liberaal te zien en de voorstanders van een lossere omgang met de godsdienst als reactionair en radicaal, ook al zijn de laatsten conservatief in morele kwesties. De secularisten hebben het principe van de scheiding van godsdienst en staat vaak van stal gehaald om politieke oppositie monddood te maken. Het zou Nederland en Europa sieren daar niet in mee te gaan. Voor politieke hervormingen moet de EU waarschijnlijk ook in de toekomst eerder bij de tegenstanders van de secularisten zijn, die van toenadering tot de EU een toename van de vrijheid van godsdienstuitoefening verwachten.

Dr. A. Stremmelaar is turkoloog en verbonden aan het International Institute for the Study of Islam in the Modern World (ISIM). Zij is redacteur van ZemZem, tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam.

NOTEN

- 1 Erik Jan Zürcher, 'Turks secularisme in historisch perspectief', in: *ZemZem* 3.1, 2007, pp. 106-113.
- 2 Annemarike Stremmelaar, *Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703*, Leiden, 2007.
- 3 Erik Jan Zürcher en Heleen van der Linden, 'Zoeken naar de breuklijn. Een verkenning naar de rol van de Turkse islam in de toetreding van Turkije tot de Europese Unie in het licht van de "Botsing de Beschavingen"' in: *De Europese Unie, Turkije en de Islam*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, rapport 69, Amsterdam, 2004, pp. 79-170.
- 4 Umut Azak, *Myths and Memories of Secularism in Turkey (1923-1966)*, Leiden, 2007.
- 5 Günter Seufert, *Politischer Islam in der Türkei. Islamismus als symbolische Repräsentation einer sich modernisierenden muslimischen Gesellschaft*, Istanbul, 1997.
- 6 Joost Lagendijk en Jan Marinus Wiersma, *Sturen bij de Moslimburen. Hoe Europa de democratie kan bevorderen*, Amsterdam, 2007.

STRAFBAARSTELLING GODSLASTERING

MAAK EEN EINDE AAN DE RECHTSONGELIJKHEID IN NEDERLAND¹

FLEUR DE BEAUFORT

In september 2006 deed de Amerikaanse popster Madonna met haar Confessions Tour Amsterdam aan, alwaar zij twee keer optrad in een uitverkochte Amsterdam Arena. Vast onderdeel van haar Confessions-programma was een act waarbij zij hangend aan een groot neon-verlicht kruis, gekroond met een doornenkroon, haar nummer Live to tell ten tonele voerde. Dat het hierbij om een persiflage op de kruisigingsdood van Jezus Christus ging was vrijwel niemand – gelovig of ongelovig – ontgaan. Het optreden leidde tot vragen van SGP-Kamerlid Kees van der Staaij aan toenmalig minister van Justitie Piet Hein Donner tijdens het vragenuurtje in de Tweede Kamer. Het Kamerlid was van mening dat hier sprake was van smalende godslastering en dat de popster om die reden vervolgd zou moeten worden. De minister, die met Van der Staaij van mening was dat de popster aandacht had getrokken ten koste van de diepste religieuze gevoelens van velen, liet een uitspraak in deze echter graag aan het Openbaar Ministerie en uiteindelijk aan de rechter over. Het OM zag geen reden tot vervolging, en kon hiertoe ook niet bewogen worden door een aangifte tegen de popster van de SGP-jongeren, daarbij gesteund door ruim 50 organisaties.²

Liberalen zullen deze hele kwestie enigszins meewarrig hebben gevolgd en zich in overgrote meerderheid hebben kunnen vinden in de keuze van het OM niet tot vervolging van Madonna over te gaan. Waarom beschikken wij in Nederland eigenlijk nog steeds over een strafwetsartikel waarin smalende godslastering tot delict wordt verklaard? En welke bezwaren hebben liberalen tegen de mogelijkheid voor gelovigen in ons land een beroep te doen op deze strafbaarstelling van godslastering?

STRAFBAARSTELLING GODSLASTERING IN
NEDERLAND

'Ik meende, dat het sedert lang vaststond, dat God Zijn regten zelf wel weet te handhaven; daartoe zijn geen menselijke wetten noodig; daartoe is de strafwetgever niet geroepen', aldus de liberale minister van Justitie, mr. A.E.J. Modderman, bij de bespreking van een nieuw ontwerp Wetboek van Strafrecht in 1881.³ Met de invoering van de Franse Code Pénal in 1811 was godslastering in Nederland als delict komen te vervallen en de herziening van 1881 bracht daar geen verandering in. Begin twintigste eeuw kwam de discussie rondom de wenselijkheid van strafbaarstelling van godslastering, met name in antirevolutionaire kring, echter wederom op gang. De antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper vestigde – samen met B. Gewin en J.P. Chardon – door middel van verschillende publicaties de aandacht op de wenselijkheid van strafbaarstelling van godslastering. In 1922 werd door de antirevolutionairen een commissie ingesteld welke het Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen over deze kwestie moest adviseren.

Enkele publicaties in het communistische blad *De Tribune* brachten de discussie in 1930 in een stroomversnelling. Zo was op kerstavond 1930 het artikel 'Weg met het Kerstfeest' opgenomen waarin God werd neergezet als de compagnon van al diegenen die het proletariaat onrecht aandeden. Ook verschenen verschillende spotprenten in *De Tribune* waarin God onder andere werd afgebeeld als gifmenger. De luide roep om optreden werd gehoord in Den Haag: toenmalig minister van Justitie Jan Donner begon aan de voorbereiding van een wetsontwerp tegen smalende godslastering.⁴ Juist het feit dat voor minister Donner de publicaties van communistische zijde de directe aanleiding voor het wetsontwerp vormden

werd door CPH-Kamerlid David Wijnkoop aangegrepen in zijn oppositie tegen het ontwerp. Hij meende dat het wetsvoorstel niets van doen had met een oprechte behoefte God of gelovigen tegen belediging te beschermen. Het wetsontwerp was in zijn ogen niets anders dan een poging de communistische beweging en gedachte te dwarsbomen.⁵

Waarschijnlijk zou de minister in 1931 voor z'n wetsontwerp in de Kamer een relatief eenvoudige meerderheid hebben gekregen, ware het niet dat hij het zichzelf door een uitvoerige Memorie van Toelichting onnodig moeilijk maakte. Hij begon de Memorie met het betoog dat geestelijke vrijheid die leidde tot bandeloosheid in het belang van die vrijheid zelf met kracht moest worden tegengaan. In zijn ogen ging het hierbij immers om misbruik van die vrijheid. Wat volgt is een betoog waarin duidelijk de wens doorklinkt Nederland te beschermen als christelijke staat. 'Men zou hiertoe een beroep kunnen doen op het feit, dat in ons Staatsleven, ondanks de godsdienstvrijheid in den ruimsten zin, God openlijk erkenning vindt. Dat het gezag bij Gods gratie wordt ugeoefend, dat de Overheid ten waarborg zijne rechtsbedeeling in den eed de onderdanen telkens stelt in de tegenwoordigheid Gods, behoeft, naast andere uitingen, slechts herinnerd te worden om te doen gevoelen, dat onze Staat ook bij de ruimste erkenning van godsdienstvrijheid niet is een Etat athée. Dat gezichtspunt nu behoeft allerminst te leiden tot geloofsdwang of ook maar tot beperking der ongeloofspropaganda. Maar men kan wel stellen, dat uitingen in het openbaar, die den vorm dragen van een rechtstreeks smalen van God [...] in een Staat, die in meer dan één opzicht de erkenning Gods handhaaft, niet kunnen worden geduld. Uit de openbare sfeer moeten zulke uitingsvormen uitgezuiverd blijven.'⁶

Het debat over de strafwet op godslastering was in de beide Kamers levendig, heftig en soms ook scherp. Uiteindelijk leidde dit in 1932 toch tot invoering van artikel 147 in het Wetboek van Strafrecht. In dit artikel wordt met een gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of een geldboete van de tweede categorie gestraft: 'hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende godslastering op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat; hij die een bedienaar van de godsdienst in de geoorloofde waarneming van zijn

bediening bespot; hij die voorwerpen aan een erediensgewijd, waar en wanneer de uitoefening van die dienst geoorloofd is, beschimpt.'⁷

De hierboven geciteerde woorden van minister Modderman typeren de mening van liberalen ten aanzien van artikel 147 Sr. door alle tijden heen. Bij de invoering van het artikel in 1932 stemden de liberalen – naast de linkse partijen – in het parlement eensgezind tegen. Dr. B.D. Eerdmans reageerde in de Tweede Kamer namens de liberalen dat het parlement niet de geschikte plaats was voor het nemen van godsdienstige beslissingen. De regering had de Godslasterlijke uitingen moeten doodzwijgen, want door de belangstelling van overheidswege 'prikelt hij [de wetgever] den geest, waaruit deze uitingen voortkomen, tot nieuwe methodes voor hetzelfde doel, want dan wekt hij de overtuiging, dat de Regeering bang is voor zulke aanvallen op den godsdienst.'⁸

Op 13 november 2004 betoogde CDA-minister Donner van Justitie – kleinzoon van minister Jan Donner – in een toespraak tijdens een congres van zijn partij, dat het kwetsen en opzettelijk krenken van mensen in hun opvattingen of geloof, in het publiek debat moet worden tegengegaan. Hij deed deze oproep naar aanleiding van de moord op Theo van Gogh. In antwoord op kamervragen van D66-Kamerlid Lousewies van der Laan haastte minister Donner zich te zeggen dat het hem daarbij niet alleen om smalende godslastering ging. 'Duidelijk moge zijn dat het mij niet in het bijzonder om de godslastering gaat, maar om het onnodig grieven of kwetsen in het publieke debat als het gaat om fundamentele opvattingen.'⁹ Bovendien was Donner geenszins van plan de vrijheid van meningsuiting te beperken, zoals Van der Laan wel vreesde. 'Het debat gaat niet over de vraag of de meningsuiting moet worden beperkt. Ook de bepalingen inzake godslastering, maar ook tal van andere bepalingen gaan daar niet over. Zij hebben uitsluitend betrekking op het opzettelijk en onnodig kwetsen en grieven van mensen in hun diepste overtuigingen, geloofsovertuigingen en andere overtuigingen.'¹⁰

Van der Laan was echter niet tevreden met de antwoorden van minister Donner en diende samen met haar collega-Kamerleden Marijke Vos (GroenLinks) en Joost Eerdmans (LPF) een motie in. Hierin werd de regering gevraagd artikel 147 Sr. te heroverwegen. Met uitzondering

van de liberale Kamervoorzitter Frans Weisglas steunden de liberalen in de Tweede Kamer de motie-Van der Laan. De motie haalde het uiteindelijk niet, de sanctionering van godslastering blijft, althans voorlopig, gehandhaafd. Maar waarom hebben liberalen eigenlijk zo'n moeite met de strafbaarstelling van godslastering?

LIBERALE BEZWAREN

Liberalen streven naar een scheiding van kerk en staat. Hierbij is wel degelijk ruimte voor religie, maar wordt aan haar geen bijzondere plaats toegekend. 'Liberale denkers hebben altijd geijverd voor die combinatie van religieuze tolerantie en een neutraal publiek domein'¹¹, zo stelt het *Liberaal Manifest*. Artikel 147 Sr. geeft aan religieuzen van overheidswege extra bescherming en is daarmee in strijd met de scheiding van kerk en staat. Liberalen zijn het met Montesquieu eens dat de verhouding tussen God en mensen de wereldlijke overheid niets aangaat. 'Goddelijke wetten mogen niet worden toegepast op iets wat met menselijke wetten moet worden geregeld, en evenmin mogen menselijke wetten worden toegepast op iets wat met goddelijke wetten moet worden geregeld.'¹²

In de loop van de achttiende eeuw maakte het transcendentale fundament van de staat plaats voor een rationalistisch-natuurrechtelijk fundament en verdween de noodzaak de eer van God van staatswege te beschermen als voorzorgsmaatregel tegen directe straffen van God, bijvoorbeeld natuurrampen. In onze huidige pluralistische, democratische samenleving wordt bovendien het naast elkaar bestaan van verschillende geloofswaarheden erkend en hebben burgers recht op vrije meningsuiting en het vrijelijk belijden van overtuigingen. Geloofswaarheden op zich behoeven sinds lang geen bescherming meer, het zijn slechts de religieuze gedachten en gevoelens van burgers die bescherming verdienen.¹³ Minister Jan Donner realiseerde zich in 1931 dan ook terdege dat God binnen onze rechtsorde niet aangemerkt kon worden als een te beschermen persoon, rechtsgoed of belang. Om die reden stelde hij in artikel 147 Sr. niet godslastering als zodanig strafbaar, doch het kwetsen van de godsdienstige gevoelens van gelovigen.¹⁴

Juist dit feit maakt artikel 147 Sr. zo ontzettend overbodig. Ons strafrecht kent al een artikel waarin opzettelijke belediging strafbaar gesteld wordt. Artikel 137 stelt

diegene die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.¹⁵ Door voor de bescherming van gelovigen een apart wetsartikel aan de strafwet toe te voegen, wordt aan religie van staatswege een bijzondere plaats toegekend.

Een veel groter probleem van artikel 147 Sr. is echter dat het rechtsongelijkheid bewerkstelligt, iets wat zelfs door voorstanders van het artikel erkend wordt.¹⁶ Gelovigen wapenen zich met de vrijheid van meningsuiting, maar zij ontwapenen wat dit betreft hun tegenstanders met een beroep op de vrijheid van godsdienst en het verbod op godslastering. Dit is in strijd met artikel 1 van onze Grondwet, op grond waarvan iedereen in gelijke gevallen gelijk behandeld dient te worden. Zo werd bijvoorbeeld voormalig RPF-fractievoorzitter Leen van Dijke vrijgesproken toen hij homo's gelijkstelde aan dieven. De vrijspraak volgde niet alleen uit de veronderstelling dat de uitspraak niet kwetsend was bedoeld, maar ook omdat de context, de geloofsovertuiging van Van Dijke, een dergelijke uitspraak acceptabel maakte. Daarnaast achtte de Hoge Raad de uitspraak toegestaan vanwege het feit dat het een bijdrage aan het maatschappelijk debat zou zijn. Op dezelfde wijze kan echter een uitspraak welke door gelovigen als lastering wordt ervaren, een bijdrage leveren aan het maatschappelijk debat. Gelovigen maken hier dankbaar gebruik van de liberale vrijheid van meningsuiting, welke zij aan niet-gelovigen met artikel 147 Sr. willen – en helaas ook kunnen – ontzeggen.

Artikel 147 Sr. is, zoals uit het voorbeeld duidelijk naar voren komt, in strijd met de voor liberalen zeer belangrijke vrijheid van meningsuiting. De liberale filosoof John Stuart Mill verdedigde in zijn beroemde werk *On liberty* het belang van de vrijheid van denken en spreken op vier wijzen. Ten eerste is het heel wel denkbaar dat een mening waaraan men het zwijgen oplegt toch waar is, hoe zeker men ook van het tegendeel is. Met het ontkennen van deze mogelijkheid matigt men zich onfeilbaarheid aan, aldus Mill. Daarnaast kan het zo zijn dat een onderdrukte mening, ook als deze niet juist is, toch een element

van waarheid bevat. In de ogen van Mill omvat een gangbare of heersende opvatting omtrent een onderwerp nooit de hele waarheid. Het resterende deel van de waarheid kan alleen door het conflict van tegengestelde meningen boven tafel komen. Ten derde zal de meerderheid de heersende opinie als vooroordeel onderschrijven, zonder veel begrip of gevoel voor de rationele gronden ervan. Dit kan alleen doorbroken worden als de heersende opinie eerlijk en met kracht mag worden bestreden in het publieke debat. Tot slot meent Mill dat er een gevaar bestaat dat leerstellingen zelf zwakker worden of verloren gaan: 'het dogma wordt niet meer dan een formele erkenning, die tot het goede niets bijdraagt, maar die de weg verspert en de opkomst verhindert van iedere oprechte en hartgrondige overtuiging, uit redelijke overwegingen of uit persoonlijke ondervinding'.¹⁷

De filosoof Mill zou dan ook in principe de argumentatie van de Hoge Raad in de zaak Van Dijke, dat de uitspraak als een bijdrage aan het maatschappelijk debat gezien kon worden, onderschrijven. Echter hij zou ook artikel 147 Sr. liever afgeschaft zien worden. Mill merkte over de inperking van de vrijheid van meningsuiting op dat 'het zelden mogelijk [is] om een verkeerde voorstelling van zaken naar eer en geweten en op goede gronden als een moreel vergrijp aan te wijzen; en de wet zou zich nog veel minder moeten aanmatigen om bij dit soort misdrijvingen in het debat in te grijpen. Een afkeuring van de dingen die men gewoonlijk onder gebrek aan terughoudendheid in de discussie verstaat, namelijk scheldwoorden, sarcasme, persoonlijke aanvallen en zo meer, zou meer sympathie verdienen als men ooit eens voorstelde om deze wapenen aan beide zijden tegelijk te verbieden'.¹⁸ Het feit dat gelovigen met artikel 147 Sr. de vrijheid van meningsuiting van ongelovigen kunnen inperken, terwijl zij zelf ongehinderd vrijuit kunnen spreken en mensen beledigen, mede met een beroep op de vrijheid van godsdienst, zou Mill een gruwel zijn.

Voorstanders van artikel 147 Sr. gaan echter zelfs nog een stapje verder en achten de rechtsongelijkheid zelfs gerechtvaardigd met een beroep op het bijzondere karakter van hun overtuiging. 'Mensen kunnen zo geraakt worden door godslastering, het ijdel gebruik van het godsbegrip, dat het van belang is dat dit als norm in de wet is opgenomen'¹⁹, aldus het CDA-Kamerlid Sybrand

van Haersma Buma gedurende het debat over de motie-Van der Laan cs in 2004. Van Haersma Buma was het met Van der Laan eens dat er in beginsel naar gelijke behandeling gestreefd diende te worden, maar maakte toch de uitzondering voor het geloof. Ook SGP-Kamerlid Van der Staaij reageerde op eenzelfde wijze, nadat Van der Laan bevestigend antwoordde op zijn vraag of zij zich eraan stoort dat mensen met godsdienstige gevoelens dankzij artikel 147 Sr. een bijzondere bescherming genieten, een bescherming die atheïsten niet krijgen. Van der Staaij is van mening dat hij als gelovige wel degelijk die extra bescherming verdient. 'Ik geloof in God, wat betekent dat ik met hem een persoonlijke verhouding heb, dat ik die God liefheb. Ik kan mij bijzonder gekwetst voelen als daarover beledigende opmerkingen worden gemaakt. Als iemand atheïst is, gelooft hij niet in een god, zodat hij niet op eenzelfde, vergelijkbare manier geraakt kan worden'.²⁰ Een blanke kan echter ook niet op eenzelfde wijze geraakt worden als een niet-blanke, evenals een homo-seksueel niet op dezelfde wijze als een heteroseksueel geraakt kan worden door bepaalde uitspraken. Desondanks bestaat er voor dergelijke gevallen geen speciaal artikel in het Wetboek van Strafrecht. Blijkbaar voorziet op die momenten artikel 137 Sr. wel voldoende.

In hun bijdragen aan de jubileumbundel *Vloeken als een Hollander* van de Bond tegen het Vloeken stellen CDA-er Van Haersma Buma en SGP-er Van der Staaij zich de vraag wat er met artikel 147 Sr. dient te gebeuren. Van Haersma Buma vraagt zich af of de wet wel voldoende bescherming biedt aan diegenen – de gelovigen dus – die zich beledigd voelen. Hij meent dat 'het zinvol is dat de wettelijke grenzen van vrijheid van meningsuiting [...] overeind blijven. Om meer zicht te krijgen op de precieze grenzen is het van belang dat de artikelen niet slechts een papieren status hebben, maar ook middels het vervolgingsbeleid van het openbaar ministerie regelmatig aan de praktijk getoetst worden'.²¹ Van der Staaij wil het artikel ook nieuw leven in blazen, echter met een wel heel archaische argumentatie. 'Niet dus om een multireligieuze verwatering van deze bepaling tot bescherming van allerlei soorten godsdienstige gevoelens. Maar om de eer van God, de Drie-enige God die Zich in Zijn Woord heeft geopenbaard. Vanuit het besef, dat het lasteren van God een zonde is waardoor God ernstig wordt vertoornd'.²²

Daarmee meent Van der Staaij dus – in tegenstelling tot de geestelijk vader van artikel 147 Sr. – dat God (althans de God van het christendom) binnen onze rechtsorde wel degelijk een te beschermen rechtsgoed is.

Gelijkheid voor de wet en vrijheid van meningsuiting zijn twee belangrijke fundamenten van onze rechtsstaat. Nu deze grondrechten steeds vaker bezwijken onder kritiek en dreigementen uit voornamelijk religieuze hoek wordt het tijd dat wij ons daartegen verweren. De huidige tendens om ten gunste van de lieve vrede de handhaving van onze rechtsstaat te grabbel te gooien moet worden gekeerd. Het feit dat minister Donner in 2004 de moord op Theo van Gogh aangreep om artikel 147 Sr. nieuw leven in te blazen geeft wel aan hoe ver het marchanderen met de vrijheid van meningsuiting in de ogen van sommigen mag gaan. Artikel 147 Sr. dient, in het belang van onze grondrechten, te vervallen. Daar waar écht sprake is van opzettelijke belediging voorziet artikel 137 Sr. voldoende in de bescherming van eenieder op gelijke wijze en maakt daarmee artikel 147 uit onze strafwet overbodig.

Afschaffing van artikel 147 Sr. zal, althans gedeeltelijk, een einde maken aan een onterechte bevoorrechtiging van het gelovige deel van Nederland en bovendien de scheiding tussen kerk en staat, wederom althans gedeeltelijk, beter waarborgen. Liberalen zullen het daarom met keizer Tiberius eens zijn die zei: *Deorum iniuriae, Diis curae*; wanneer de goden onrecht wordt aangedaan, is dat hún zorg.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

NOTEN:

1 Dit artikel is gebaseerd op een eerder kort artikel dat door de auteur op verzoek werd geschreven ter gelegenheid van het negentigjarig jubileum van de Bond tegen het Vloeken. Het eerdere artikel is opgenomen in de jubileumbundel *Vloeken als een Hollander* van de Bond tegen het Vloeken. M. de Blois, R. van der

Poll en R. van Woudenberg, *Vloeken als een Hollander. Godslastering: religieuze, juridische en culturele aspecten*, Veenendaal, 2007, pp. 57-60.

- 2 M. de Blois, 'Smalende godslastering', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, pp. 12-13.
- 3 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 12e zitting, 28-10-1880, p. 163.
- 4 Job de Ruiter, *Jan Donner. Jurist. Een biografie*, Amsterdam, 2003, pp. 97-98.
- 5 J.M.A.M. de Wit en A.G. Hendriks, 'De SP en artikel 147', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, p. 61.
- 6 Geciteerd in: De Ruiter, *Jan Donner*, p. 102; N.B. Etathée is een neutrale (letterlijk atheïstische) staat, waarin aan godsdienst op geen enkele wijze een plaats wordt toegekend.
- 7 Wetboek van Strafrecht, artikel 147.
- 8 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 86e vergadering, 26-05-1932, p. 2584.
- 9 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 23ste vergadering, 16-11-2004, nr. 23-1336.
- 10 Ibidem.
- 11 *Om de vrijheid. Liberaal Manifest*, Den Haag, 2005, p. 63.
- 12 Montesquieu, *Over de geest van de wetten*, Amsterdam, 2006, pp. 496 en 589-590.
- 13 B. van Stokkom, H. Sackers en J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen. Een inventariserende studie*, Ministerie van Justitie, WODC, 2006, pp. 18-19 en 23.
- 14 De Ruiter, *Jan Donner*, p. 100.
- 15 Artikel 137 Wetboek van Strafrecht.
- 16 J. Plooy, *Strafbare godslastering*, Amsterdam, 1986, p. 108.
- 17 J.S. Mill, *Over vrijheid*, Meppel, 1978, p. 98.
- 18 Ibidem, pp. 99-100.
- 19 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 24ste vergadering, 17 november 2004, nr. 24-1422.
- 20 Ibidem, nr. 24-1431.
- 21 S. van Haersma Buma, 'Pleidooi voor een respectvol publiek debat', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, p. 56.
- 22 C.G. van der Staaij, 'De SGP en artikel 147 Sr.', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, p. 50.

CONSTITUTIE VAN VRIJHEID

ATZO NICOLAÏ

Het onlangs aangetreden vierde kabinet-Balkenende is een kabinet met een religieuze ondertoon. Dit kabinet Balkenende IV brengt ook het heropenen van de discussies over geloof en staat met zich mee. Een belangrijke vraag in deze discussie is of de joods-christelijke traditie opgenomen dient te worden in onze Grondwet, dan wel in de preambule van de Grondwet en daarmee als belangrijke pijler van onze constitutie dient.

Dit is mijns inziens geen goed idee. Allereerst omdat er bezwaren kleven aan het verwijzen naar willekeurig welke traditie dan ook in een Grondwet. Het risico ligt dan met name in uitsluiting en miskenning van groepen mensen en kan daarnaast ook verwarring veroorzaken. Maar belangrijker is dat een verwijzing naar de joods-christelijke traditie per definitie een verkeerde basis voor de Grondwet is. De grondrechten die verdisconteerd zijn in de Grondwet zijn eerder bevochten op joods-christelijk denken, dan een voortvloeiende van deze traditie. Deze misinterpretatie van de historie brengt bovendien zelfs een risico met zich mee, namelijk het gevaar dat door onachtzaamheid voor deze door de eeuwen heen verworven vrijheden onze rechtsstaat in het gedrang zou komen.

De discussie over 'de verwijzing' speelt niet alleen in Nederland. Over de tekst van het Europees Grondwettelijk Verdrag is door regeringsleiders van de Europese landen uitgebreid gediscussieerd. Een heikel punt voor sommige landen was de eventuele opname van een verwijzing naar de joods-christelijke tradities in de preambule van deze Grondwet. Beargumenteerd werd dat de gezamenlijke Europese waarden gezien moesten worden vanuit een historisch perspectief. Katholieke landen als Spanje, Italië en met name Polen waren hier fervent voorstander van. De christendemocraten in Duitsland, die van ouds-

her een behoorlijke vinger in de pap hebben, waren aanvankelijk ook voor, maar moesten rekening houden met het feit dat deze verwijzing politiek gevoelig ligt voor de Turkse gemeenschap die zich daar gevestigd heeft. Frankrijk echter, met een duidelijke scheiding van kerk en staat, ontpopte zich als felle tegenstander.

De eventuele opname van de joods-christelijke zinsnede werd door sommige landen ook gezien als een bevestiging van het 'exclusieve' karakter van de Europese Unie en daarmee als toetssteen voor nieuwe leden. De zinsnede zou daarmee een onderdeel worden van de discussie over de toetreding van Turkije, welk land op basis van deze Grondwet niet per definitie zou passen in het Europese beeld. Anders zou het geweest zijn als naast joods-christelijk minstens zozeer verwezen zou worden naar het humanisme, naar de Verlichting. De exclusiviteit zou hiermee verdwijnen en het zou recht doen aan de geschiedenis van Europa.

Premier Balkenende was namens Nederland aanvankelijk ook voorstander van een verwijzing naar de joods-christelijke traditie en met hem (doch niet volmondig) de CDA-fractie in de Tweede Kamer. De kamer gaf Balkenende een fiat. Hij werd echter in tweede instantie teruggefloten door de Eerste Kamer. In Nederland was klaarblijkelijk geen eenduidig antwoord op de vraag of Europa, maar ook Nederland zelf, een verwijzing naar de joods-christelijke traditie wenst in de Grondwet. In een brief van Balkenende aan de Eerste Kamer beschrijft hij het compromis dat uit deze discussie volgde: 'In het debat met de Tweede Kamer op 2 oktober heb ik in de eerste termijn nadrukkelijk aangegeven dat het niet gaat om het opnemen van de Joods-christelijke waarden of grondslag in de Europese Grondwet. Ik heb verduidelijkt dat ik slechts heb gepleit voor een vermelding van de Joods-christelijke traditie in de eerste alinea van de preambule.'

Enige tijd later werd ook nationaal gesproken over de

Grondwet en de verwijzing naar de joods-christelijke traditie. Heftige discussie volgde met name op de lancering van het partijprogramma van Geert Wilders, waarin hij stelt dat in de Grondwet moet worden opgenomen dat de joods-christelijk en humanistische traditie als dominante cultuur in een nieuw artikel van de Grondwet is vastgelegd. Hij wil hiermee met name benadrukken dat Nederland dus géén land is met een islamtraditie en wat hem betreft ook nooit zal worden. Ella Vogelaar deed het tegenovergestelde, zij verslikte zich in een uitspraak over de traditie van Nederland. Zij stelde dat Nederland op afzienbare termijn een joods-christelijk-islamitische traditie zou kunnen hebben. Zij werd voor haar stelling dat ook de islam de basis kan gaan vormen voor de Nederlandse samenleving echter door de VVD en de andere rechtse partijen fel van repliek geziend.

Met zowel Wilders als met Vogelaar ben ik het oneens, maar wel begrijp ik waar zij beiden op inspelen, namelijk het bevorderen van de nationale identiteit. Het bestaan van deze identiteit is belangrijk. Toen Maxima sprak over dé Nederlandse identiteit of eigenlijk over het gebrek aan deze identiteit, was het hele land spontaan van de leg. Dat is ook begrijpelijk, want het raakt onze gevoelige snaar, namelijk dat wij weinig besef hebben van onze tradities en historie. Nederland is van oudsher gestoeld op de joods-christelijke traditie. Niemand kan het tegendeel beweren. Maar we hebben ons ook vrijgevochten van het geloof tijdens de Verlichting. En ik denk bovendien dat de orthodoxie vanuit de islam, zoals deze zich in toenemende mate in Nederland manifesteert, loodrecht ingaat tegen die vrijheden en rechten die we hebben gewonnen, bijvoorbeeld het scheiden van kerk en staat, de gelijkheid van man en vrouw of de rechten van homoseksuelen.

Maar moeten we onze joods-christelijke historie dan in de Grondwet verankeren? Onze huidige Grondwet werd lang geleden ingevoerd. De teksten werden toen geschreven en passen in de toenmalige tijdgeest. De eerste Grondwetten aan het begin van de negentiende eeuw bevatten – zoals de huidige Grondwet dat nog steeds bevat – de positie van de vorst en de staatsinrichting. Daarnaast werden de belangrijkste vrijheden vastgelegd in de Grondwet. Gelijkheid voor de wet, maar ook vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting zijn belangrijke vrijheden.

Verlichtingsdenkers stellen dat de vrijheid van gedachte, meningsuiting en expressie voorop staat. Daarna komt het gelijkheidsgrondrecht, en daarna pas de vrijheid van godsdienst. Deze laatste is eerder onderdeel van de vrijheid van meningsuiting dan dat op basis van dit artikel andere artikelen zouden moeten wijken. Fortuyn stelde dat artikel I Gw., het antidiscriminatieverbod, best afgeschafte kan worden in de context van het conflict wat dit verbod geeft met de vrijheid van meningsuiting. Hij werd om deze uitspraken verketterd. Soms zijn grondrechten echter inderdaad met elkaar in strijd en een rechter moet in dat geval het ene recht boven het andere recht stellen. Overigens dient opgemerkt dat als plafond van deze vrijheid van meningsuiting altijd het strafrecht bestaat voor die situaties waarin de vrijheid van meningsuiting in strijd komt met het wetboek van strafrecht.

Als deze vrijheden nader bekeken worden dan valt op dat deze het individu centraal stellen en dat is niet toevallig. De Verlichting was gericht op het losraken van het juk van het religieuze denken. In dat denken staat God en de gemeenschap centraal. Het individu komt daarna. Tijdens de Verlichting werd juist het individu voorop gesteld. Spinoza, Nederlands filosoof uit de zeventiende eeuw, en voorman van de radicale verlichting zei: 'Het doel van de staat is *derhalve in werkelijkheid de vrijheid*'. Dat deze revolutionaire overwinning van de individuele mensenrechten grondwettelijk vastgelegd werden past dan ook feilloos in de tijdgeest. Bekeken moet worden waarom de Grondwet in 1798 in Nederland werd ingevoerd. Nederland ontwikkelde een Grondwet voor de toenmalige Bataafse Republiek, in naam weliswaar zelfstandig, maar nauw verbonden met het Franse rijk. Naar Frans voorbeeld volgde in de Nederlandse Grondwet ook de scheiding van kerk en staat. Met andere woorden, de Verlichting bracht Nederland een roep om secularisme en meer individuele vrijheid ten opzichte van geloof en staat.

Dat individuele vrijheden botsen met de religieuze waarden zal geen verrassing zijn. De vrijheid van gedachten is direct in strijd met de verkettering die vanaf de vroege Middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie plaatsvond. Maar ook kort geleden botsten onze grondwettelijke principes met die van de 'joods-christelijke' traditie. Bij de stemming voor de invoering van het homohuwelijk, een

wetsvoorstel ingediend op basis van artikel I van de Grondwet: gelijkheid voor de wet, werd door de (kleine) christelijke partijen tegengestemd. Eén van de regeringspartijen op dit moment, de Christenunie, heeft bovendien recentelijk laten weten nog steeds tegenstander te zijn van het homohuwelijk.

Overigens bestaat er een belangrijk nuanceverschil tussen de Verlichting en atheïsme. De Verlichting keerde zich niet tegen het geloof *an sich*. Integendeel, de Verlichting keerde zich tegen de claim van het geloof op de absolute waarheid en dat is een belangrijk verschil.

Kortom, individuele grondrechten zijn geen direct voortvloeisel uit het religieus denken, maar eerder een overwinning op dit gemeenschapsdenken. Het opnemen van een verwijzing naar onze joods-christelijke traditie in onze 'liberale' Grondwet lijkt dan ook een 'contradictio in terminis' te zijn.

Deze principiële en historische discussie is echter niet puur theoretisch, zij bevat ook actuele maatschappelijke relevantie. Premier Balkenende werd destijds tijdens het debat over de Europese Grondwet teruggefloten door de Eerste Kamer. Sinds de laatste verkiezingen echter zijn er belangrijke verschuivingen geweest in de politieke kleur van de Kamer. De voormalige liberale regeringspartijen VVD en D66 hebben plaatsgemaakt voor de Christenunie en de PvdA. Het kabinetsbeleid heeft een omslag gemaakt van sociaal-liberaal beleid naar een rots-

vast geloof in de maakbaarheid van onze samenleving. De christelijke traditie staat hoog in het vaandel. En natuurlijk is deze traditie ook de oorsprong van onze moderne geschiedenis. En natuurlijk brengt een groter besef van deze gezamenlijke traditie een grotere nationale identiteit met zich mee. Maar het opnemen van deze traditie in de Grondwet is de verkeerde weg.

Zorgelijk ben ik als ik denk aan de gevolgen. Namelijk dat datgene wat wij wonnen tijdens de Verlichting, datgene wat nu juist de pure basis vormt van onze rechtsstaat en onze Grondwet, namelijk de individuele vrijheid en een seculiere staat, in het gedrang komt. Wij wonnen deze voorrechten ooit ten faveure van de macht van religie en staat. Maar de bedreiging van deze rechten ligt op de loer. We moeten ons teweerstellen tegen de toenevende orthodoxie vanuit de islam, die onze fundamentele vrijheden bedreigt. Dan moeten wij natuurlijk niet terug gaan grijpen naar onze eigen orthodoxe wortels. Dat is niet de weg. Het werkt zelfs averechts.

'De ideale politieke orde is, met andere woorden, een 'constitutie van vrijheid' en een constitutie (iura) is 'de ziel van het soevereine lichaam (anima imperii)', Spinoza.

Drs. A. Nicolai heeft sinds november 2006 voor de VVD zitting in de Tweede Kamer. Daarvoor was hij onder andere staatssecretaris voor Europese Zaken en Minister van Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties.

HOE WAARDEVOL IS ONZE NATIONALE IDENTITEIT?

MARIUS WESSELS

Op 24 september jongstleden wist prinses Maxima met haar toespraak tijdens de presentatie van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland* het hele land in rep en roer te brengen. De prinses vertelde over haar tevergeefse zoektocht naar de Nederlandse identiteit de afgelopen zeven jaar. Ze was tot de conclusie gekomen dat Nederland te veelzijdig was om in één cliché te vangen, dé Nederlander bestond niet in de ogen van Maxima. Premier Balkenende zag geen enkel bezwaar in deze uitspraak en keurde de volledige toespraak goed. Velen dachten daar echter heel anders over. Maxima wist met haar stellingname vriend en vijand tegen zich in het harnas te jagen – zelfs een aantal trouwe oranjeverenigingen tekenenden protest aan. Marius Wessels onderzoekt in zijn artikel de aspecten van de Nederlandse identiteit en vraagt zich af hoe waardevol deze nationale identiteit eigenlijk is. Hij komt daarbij tot een heel ander oordeel dan onze toekomstige koningin.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid relativeert in een drietal onlangs uitgebrachte rapporten het belang van onze nationale identiteit. Ook prinses Maxima deed aan die relativering driftig mee, in een voordracht die onder meer door Balkenende was goedgekeurd, en dat terwijl koningin Beatrix enkele decennia eerder nog een lans had gebroken voor het belang van de nationale identiteit.¹ Het is bedroevend dat de roep om meer aandacht voor onze nationale identiteit al weer met relativerende rapporten en badinerende voordrachten wordt beantwoord voordat een serieuze poging is gedaan vast te stellen wat de inhoud is van die nationale identiteit. Men kan inmiddels ook vraagtekens zetten bij de exercitie 'Canon van Nederland' waarbij allerlei episodен uit de Nederlandse geschiedenis zijn geselecteerd maar

waarbij elke samenhang lijkt te ontbreken. Of het nog slechts op de tekentafel bestaande museum voor nationale geschiedenis iets wezenlijks zal melden over onze nationale identiteit is vooralsnog buitengewoon onzeker. De roep om meer aandacht voor de Nederlandse nationale identiteit vormde de opstap naar het instellen van de canon van Nederland en naar de besluitvorming over een museum voor nationale geschiedenis. Ook om die reden kan een nieuwe presentatie van de Nederlandse geschiedenis aan de Nederlandse bevolking als mislukt worden beschouwd wanneer daarbij niet ruim aandacht wordt besteed aan het bijzondere karakter van die geschiedenis. Voor degene die enige positieve belangstelling aan de dag legt voor onze nationale identiteit, blijkt de Nederlandse geschiedenis juist zeer veel waardevols op te leveren.

Opvallend is dat juist prominente buitenlandse historici, vanuit hun vertrouwde met geheel andersoortige nationale geschiedenissen elders, vaak aandacht besteden aan het bijzondere karakter van de Nederlandse geschiedenis. Zo verklaarde de Engelse historicus Simon Schama in 1987 dat ons land een 'zeer eigen cultuur en een unieke geschiedenis' heeft, 'die in niets lijkt op die van de omliggende landen'.² En de meest prominente hedendaagse geschiedschrijver met bijzondere belangstelling voor Nederland, de Engelsman Jonathan Israel, stelde kort geleden 'dat met de (Nederlandse) Opstand het begin werd gelegd van de idee van volksovereiniteit en vrijheid van denken. Leer kinderen dat de opstand een grote stap was in de ontwikkeling van de tolerantie die het denkers als Spinoza mogelijk maakte om in de Republiek de Radicale Verlichting te beginnen'.³ Ook Israel heeft nadrukkelijk oog voor het bijzondere karakter dat ons land lange tijd heeft gehad, tenminste in de periode tussen het midden van de 16e eeuw tot het begin van de 18e eeuw. Nog te weinig Nederlandse historici benadrukken het bijzondere karakter dat ons land lange tijd

heeft gehad, hoewel er zeker ook positieve uitzonderingen zijn te noemen.⁴

Wie het bijzondere karakter van de Nederlandse geschiedenis in beeld wil brengen, zal reeds bij de Middeleeuwen moeten beginnen. Daarbij kan nu al worden betreurd dat in de canon van Nederland geen aandacht is besteed aan de relatief beperkte invloed van het feodalisme in ons land gedurende de Middeleeuwen. Men had nadrukkelijk aandacht kunnen besteden aan de ontginning vanaf circa het jaar 1000 van het grote gebied tussen de duinen in het westen en de Utrechtse Heuvelrug in het oosten. Daar werden de laagliggende, drassige gronden ontgonnen door personen die vervolgens de ontgonnen gronden in eigendom kregen. Dat gegeven werd in 1956 in een baanbrekend proefschrift beschreven door de Nederlandse historicus Hendrik van der Linden.⁵ Ook in diverse andere regio's van wat nu Nederland heet, deden zich ontwikkelingen voor die de invloed van de middeleeuwse feodaliteit beperkt hielden. De invloed van die feodaliteit op de maatschappelijke ontwikkelingen hier was sowieso veel geringer dan diverse generaties hebben meegekregen die zijn grootgebracht met schoolplaten van hautaine ridders en jonkvrouwen enerzijds en horige, onderdanige boeren anderzijds. Eerst de relatief zelfstandige boerenstand in diverse gewesten en vervolgens vooral de naar steeds meer zelfstandigheid strevende burgerij in de steden, die haar welvaart in toenemende mate ontleende aan internationale handel, vormden de belangrijkste onderscheidende kenmerken van ons land in de Middeleeuwen. Zeker, ook in bijvoorbeeld Vlaanderen en het Noorden van wat nu Italië is, was in de Middeleeuwen sprake van invloedrijke en naar zelfstandigheid strevende steden, maar juist bij ons kreeg het prat gaan op eenmaal verworven rechten ook nog eens een organische voortzetting in de onafhankelijkheidsstrijd tegen het in de loop van de 16e eeuw overal om zich heen grijpende absolutisme van de grote vorstenhuizen.

De strijd tegen het absolutisme werd hier mede gevoerd onder het vaandel van het protestantisme. Opvallend daarbij was dat veelal sprake was van een samengaan van een protestantse gezindheid op godsdienstig gebied met een vasthouden aan eerder verkregen rechten op staatkundig gebied. 'Ey laet niet nemen uyt u hant u previligien toch; maar thoont u elck een man vol

moet, in't houden van u wetten; boven al dient God.....' enz.⁶ Godsgeloof en gehechtheid aan verkregen rechten gingen hand in hand. Toen een aantal decennia eerder, namelijk in 1534/1535, radicale wederdopers in hun godsdienstige bevolgenheid ook nog eens de maatschappelijke structuur omver wilden werpen, konden zij rekenen op een doeltreffende repressie. Trouwens ook in de 17e eeuw gold nog dat de gedoogpraktijk op godsdienstig gebied ophield waar de openbare orde in het gedrang kwam.⁷

Maar het protestantisme was niet de enige geestelijke drijfveer bij de Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd. Ook het streven naar meer tolerantie op geestelijk gebied vormde een belangrijke factor. Bij de Unie van Utrecht (1579) was reeds de vrijheid van geweten in de sfeer van de huiselijke godsdienstoefening vastgelegd. Uiteindelijk werd hier een burgerrepubliek gevormd die sterk op overzeese handel was georiënteerd, die het protestantisme een belangrijke plaats toekende en die tegelijkertijd een aanzienlijke mate van tolerantie kende. Daarbij bestond hier ook relatief veel ruimte om allerhande meningen te uiten. In de Republiek waren tal van drukkerijen actief die een veelheid aan boeken, periodieken en pamfletten produceerden. De mogelijkheid om allerhande meningen te verkondigen was hier groter dan in de meeste andere Europese landen ook al was er zeker geen sprake van een volledige vrijheid van meningsuiting.

Vooraf de naar absolute macht strevende vorsten van andere landen hadden een afkeer van de staatkundige resp. maatschappelijke situatie hier. Antipathie ging daarbij samen met jaloezie jegens de Nederlandse handelsbloei. In de beschrijving in de canon van Nederland van de prestaties van Michiel de Ruyter had men eigenlijk veel meer aandacht moeten besteden aan de tegenzin die aan de hoven van Lodewijk XIV en Karel II tegen ons land bestond. Die antipathie resulteerde in een (vooral) Frans-Engelse aanval op ons land (1672) die moest leiden tot de vernietiging van de staatkundige fundamenteën van de Nederlandse Republiek.⁸ Michiel de Ruyter was mede daarom in de Europese context bijzonder omdat hij als vlootvoogd van zeer eenvoudige komaf (burgerlijk bij uitstek) belangrijk heeft bijgedragen aan het afslaan van de aanvallen van (vooral) Engeland en Frankrijk, die door vorstelijk-hautaine antipathie en door commerciële jaloezie

werden ingegeven. De vlootvoogden op de Engelse en Franse vloten die in 1672 de Republiek belaagden, hadden overigens allen een adellijke achtergrond. Een aantal jaren later, in 1688, werd door een enorme militaire krachtspanning vanuit diezelfde Republiek een eind gemaakt aan de pogingen van de Engelse koning Jacobus II om zijn vorstelijke macht te vergroten. Vrees voor een nieuwe, gecombineerde aanval op ons land door Frankrijk en Engeland speelde daarbij een belangrijke rol. De aldus van hieruit gerealiseerde *Glorious Revolution* in Engeland kwam uiteindelijk vooral ten goede aan het Engelse parlement.⁹ Vermeldenswaardig is hier ook de invloed die vanuit de Nederlandse Republiek is uitgeoefend op de vorming van het kapitalistische en relatief tolerante karakter van Nieuw Amsterdam (dat vervolgens New York ging heten) en op de mogelijkheden van de ingezetenen daar om op te komen tegen bestuurlijke willekeur.¹⁰

De relatief grote tolerantie in de Nederlandse Republiek maakte het mogelijk dat vooral hier (door vrijdenkers als Spinoza, Koerbagh, Meijer, Van den Enden en Bayle) een radicale vorm van verlicht denken werd ontwikkeld waarbij oude religieuze dogma's en het in grote delen van Europa diep ingeroeste denken over de voorrechten van vorsten, adel en geestelijkheid ten principale ter discussie werden gesteld en het gedachtengoed werd ontwikkeld dat uiteindelijk wezenlijk zou bijdragen aan de diverse onderdelen van de Atlantische revolutie zoals de Amerikaanse revolutie van 1776, de Franse revolutie van 1789 en de liberale revoluties van 1848.¹¹ Daarbij mag ook niet worden vergeten dat van de diverse liberale revoluties van 1848, juist de Nederlandse revolutie van dat jaar een succesverhaal bij uitstek vormde.

Het burgerlijke karakter van ons land, werd in de periode van de Nederlandse Republiek ook opgemerkt door buitenlandse gasten. Een Engelse bezoeker merkte in 1658 op: 'The Dutch behave as if all men were created equal.'¹² Op die uitspraak valt het nodige af te dingen, maar in de Republiek werd die gelijkheid wel veel dichter benaderd dan in de meeste andere Europese landen. Sommige buitenlanders van hoge afkomst ergerden zich aan het gebrek aan egards waarmee ze vaak door bewoners van ons land werden bejegend.¹³ Overigens viel hen ook regelmatig de zelfstandige positie van vrouwen op (die wellicht in de hand werd gewerkt door de vaak langdurige afwezig-

heid van hun mannen wanneer die het zeegat hadden gekozen).¹⁴ Ook in de Nederlandse kunstuitingen van die tijd stond de burger centraal. Terwijl de kunst in andere belangrijke Europese landen meest ten dienste stond van het Koninklijke hof en van de adel, werden hier doorgaans gezeten burgers op portretten afgebeeld en vormde ook het gewone leven in kroegen en op kermissen een dankbaar onderwerp van de schilders. Die Nederlandse schilderkunst is ook wel geduid als 'de poëzie van het dagelijks leven'.¹⁵ Daarnaast konden kunstuitingen evenzeer het glorieuze karakter weerspiegelen van het burgerbestuur. Zo gold het indrukwekkende Amsterdamse stadhuis dat in het midden van de 17e eeuw op de Dam werd opgetrokken als de verzinnebeelding van de trots van de Amsterdamse burgerregenten. Dat alles neemt niet weg dat ook de adel in de 17e-eeuwse Republiek nog een rol van enige betekenis speelde, vooral in de landelijke gewesten.

Belangwekkend is ook de vroege voorkeur die in ons land reeds lange tijd bestond voor vrije handel, zeker waar het handel binnen Europa betrof. Terecht wees de grote 19e-eeuwse historicus Fruin op het verband tussen burgervrijheid en vrije handel.¹⁶ In Amsterdam, de grootste handelsstad van de Republiek, ontbraken al vroeg, anders dan in andere handelssteden als bijvoorbeeld Brugge, Antwerpen en Lübeck, koopmansgilden en stapelrechten. Er werden geen bijzondere voorrechten gegund aan specifieke groepen kooplieden en alle kooplieden moesten er gelijk behandeld worden.¹⁷ In de belangrijke handel op de Oostzee had men zich in steeds mindere mate gehouden aan de regels die kenmerkend waren voor de Duitse Hanze, die door steden als Lübeck werd gedomineerd. Reeds in 1590 verklaarden de Staten-Generaal 'Hoevele dese landen gelegen is ende van allen ouwden tijden gelegen is geweest aen de vrije navigatie ende trafficque als wesende de siele ende het leven van het welvaren van deze landen.'¹⁸ Een stad als Amsterdam had in 1596 ook volstrekt geen behoefte aan een blokkade van de toenmalige vijanden Spanje en Portugal, zoals toen door Engeland en Frankrijk in 1596 aan de Republiek werd voorgesteld.¹⁹ Niet toevallig werd hier door Hugo de Groot in 1609 de *Mare Liberum* (vrije zee) gepubliceerd en niet toevallig werd vanuit de Nederlandse diplomatie in oktober 1670 (dus ruim een eeuw vóór het uitkomen van Adam Smith's *Wealth of Nations*) een memorandum aan de Franse auto-

riteiten aangeboden dat een theoretisch pleidooi voor de vrije handel behelste.²⁰

Minister Plasterk verklaarde op 1 juli jl., bij de herdenking van de afschaffing van de slavernij, dat Nederland te weinig aandacht besteedt aan het eigen slavernijverleden. Dat zou door de Nederlanders niet zijn verwerkt. Inderdaad vormt de Nederlandse betrokkenheid bij de slavernij een lelijke smet op het blazoen van ons land, dat zich zo graag op zijn vrijheid liet voorstaan. Toch moeten bij die betrokkenheid wel enkele kanttekeningen worden gezet. Het aandeel van ons land in de internationale slavenhandel zou nog relatief beperkt kunnen worden genoemd wanneer men die vergelijkt met het Nederlandse aandeel in het totaal van de intercontinentale handelsstromen. Desalniettemin zijn de absolute aantallen nog schrikbarend genoeg. Zo zouden in de 17e en 18e eeuw door Nederlanders 500.000 slaven van Afrika naar Amerika zijn vervoerd. Dat zou dan neerkomen op 5 procent van het Atlantische slavenvervoer.²¹ Opvallend is het gegeven dat in ons land nooit slavenmarkten zijn gehouden, zoals die onder meer wel in Spanje, Portugal, Engeland en Frankrijk zijn gehouden. Slaven die op een schip dat in 1596 op de Portugezen was buitgemaakt, vervolgens in Middelburg aan wal kwamen, werden (voor zover bekend) vrijgelaten.²² Georganiseerde slavernij heeft hier te lande nooit bestaan. Dat zou te zeer in strijd zijn geweest met het vrije karakter van de Nederlandse republiek. Wel was het natuurlijk zeer hypocriet dat slavernij in onderworpen gebieden buiten Europa wel volop werd toegestaan. De Nederlandse betrokkenheid bij de slavernij vormt hoe dan ook een zwarte bladzijde van de Nederlandse geschiedenis.

Wanneer men de Nederlandse geschiedenis vergeelijkt met hetgeen elders in Europa gebruikelijk was, dan mag men datgene waardoor (vooral) de Nederlandse Republiek zich in positieve zin onderscheidde, best duidelijk benoemen. In dat opzicht is het ook een goede zaak dat er weer steeds meer positieve aandacht komt voor het werk van Johan Huizinga.²³ Juist ook Huizinga heeft benadrukt dat de vrijheid de gist van onze natie is geweest en dat de eenheid van het Nederlandse volk bovenal gelegen is in zijn burgerlijk karakter. Een relatief grote mate van burgervrijheid, van rechtsgelijkheid, van vrijheid om uiteenlopende meningen te uiten, van toler-

antie op godsdienstig gebied en van het praktiseren van vrije handel kunnen daarbij als belangrijke kenmerken worden beschouwd. Daarmee onderscheidde ons land zich lange tijd van de meeste andere Europese landen en dat dient dan ook een majeur aandachtspunt te zijn bij de discussies over onze nationale identiteit, bij de invulling van de canon van Nederland en bij de inrichting van het museum voor nationale geschiedenis.

Juist ook ons land kan prat gaan op een nationale identiteit waarbij verworvenheden uit het verleden nog volop inspiratie kunnen geven in het heden.

Drs. M. Wessels is senior beleidsmedewerker van de VVD-fractie in de Tweede Kamer. Hij is auteur van De Nederlandse traditie van vrijheid, verkrijgbaar bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting.

NOTEN:

- 1 Beatrix verklaarde op 17 november 1982 tijdens een staatsbezoek aan Groot-Brittannië: 'Alleen als wij zelfbewust onze identiteit kennen, kunnen wij goede Europeanen worden; voor een heilzame samenwerking is het zelfs voorwaarde. Slechts uit het eigen fundament kunnen wij bouwen naar het Europa van vandaag en morgen.'
- 2 'Een aroma van zonde en vis', interview met Simon Schama in: *NRC-Handelsblad*, 14 augustus 1987.
- 3 'De nationale geschiedenis is een mijnenveld'; interview met Jonathan Israel in: *Elsevier*, 7 juli 2007.
- 4 Een saillant voorbeeld in positieve zin is het boek van Karel Davids en Jan Lucassen (ed.), *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective*, Cambridge, 1995; vgl. bijv. ook de paragraaf 'Nederland een wonder' in Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650, Bevuchten eenheid*, Amsterdam, 1999, pp. 129 en 130.
- 5 Hendrik van der Linden, *De Cope, bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen, 1956.
- 6 Uit het lied 'O Nederland! Let op u saeck' in: Adriaen Valerius, *Nederlandsche Gedenck-clanck*, Amsterdam, 1947, p. 100.
- 7 Dat gedoogbeleid verschilde overigens nogal van stad tot stad. Zie bijv.: Frijhoff en Spies, *1650, Bevuchten eendracht*, p. 180. In de 18e eeuw werd die gedoogpraktijk steeds algemener.

- 8 Zie: Pieter Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam III*, Amsterdam, 1962, pp. 711-713.
- 9 Zie: J. Israel (ed.), *The Anglo-Dutch moment*, Cambridge, 1991.
- 10 Zie: D. J. Maika, *Commerce and community, Manhattan merchants in the seventeenth century*, New York, 1995; Russell Shorto, *The island at the centre of the world*, New York, 2004.
- 11 Over de invloed van het radicale gedachtegoed van Spinoza en zijn kring, Bayle e.a. heeft Jonathan Israel inmiddels twee delen van een trilogie gepubliceerd: *Radical Enlightenment* (2001) en *Enlightenment Contested* (2006).
- 12 Ontleend aan G.Dorren, 'De eerzamen' in: R.A.M. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger*, Kampen, 1998, p. 75.
- 13 J. Israel, *The Dutch republic*, Oxford, 1995, pp. 1 en 2.
- 14 Zie: Israel, *The Dutch republic*, pp.677 e.v., S. Schama, *The embarrassment of riches*, New York, 1987, pp.402 e.v.; A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de gouden eeuw, deel I – Het dagelijks brood*, Assen, 1978-1980, p. 18.
- 15 F.Hannema, *Gerard Terborgh*, Amsterdam, 1943, p. 20.
- 16 R.Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, Den Haag, 1941, p. 203.
- 17 Zie: O.Gelderblom, *The decline of fairs and merchant guilds in the low countries 1250-1650* (internet), pp. 31-32 en 34-35.
- 18 Citaat ontleend aan: W.D. Voorthuijsen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden en het mercantilisme*, Den Haag, 1964, p. 2.
- 19 Ibidem, p. 338.
- 20 H.A. van Dijk, *Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie, Handelingen met Frankrijk en Spanje in de jaren 1668-1672*, Utrecht, 1851, pp. 142 e.v.
- 21 Zie o.m. het uitgebreide lemma over slavernij in: J.Ph. de Palm, *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, Zutphen, 1985.
- 22 Zie bijv.: <http://www.zeeuwsarchief.nl/nieuws/slavernij.htm>.
- 23 Jos Palm, 'Heimwee naar de aanpak van Huizinga', in *Trouw*, 9 juni 2007.

LIBERALEN EN RELIGIE

STEFAN PAAS

Als protestants christen heb ik veel sympathie voor het liberalisme. De liberale nadruk op individuele vrijheid en verantwoordelijkheid ligt me na aan het hart. Tegelijk moet ik constateren dat de Nederlandse liberalen de laatste jaren steeds meer onder invloed zijn gekomen van anti-religieuze denkers. Door geharnaste atheïsten als Ayaan Hirsi Ali, Herman Philipse en Paul Cliteur wordt voortdurend gewezen op het gevaar van 'religie', een term die meestal zonder onderscheid wordt gebruikt. In 2005 verscheen het *Liberaal Manifest. Om de vrijheid* (VVD), met kritiek op het bijzonder onderwijs, een voor gelovigen onvoordelige rangschikking van grondrechten en onheilspellende verwijzingen naar het mogelijk gevaar van religieus fanatisme.

Voor mij is dit een goede reden om het liberalisme eens kritisch te bekijken. Ik doe dat in de hoop dat ik zaken kan aanreiken waarmee liberale lezers hun winst kunnen doen. In mijn ervaring zijn het vaak kritische buitenstaanders die ons helpen onze eigen gedachten te verhelderen, beter te onderbouwen of eventueel te wijzigen. Als gezamenlijke bewoners van het huis dat Nederland heet, kunnen we elkaar moeilijk een betere dienst bewijzen. In mijn artikel wil ik eerst wat kanttekeningen zetten bij liberale ideeën over wat eigenlijk een democratische rechtsstaat is. Vervolgens voer ik een pleidooi voor het serieus nemen van godsdienst als een belangrijke factor in zo'n staat.

DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

In het publieke debat is er in Nederland momenteel veel te doen over belangrijke bouwstenen in ons politieke stelsel, zoals de scheiding tussen kerk en staat en de vrijheid van meningsuiting. Daarbij wordt soms de indruk gewekt alsof we dit soort bouwstenen te danken hebben aan de Verlichting en dat het liberalisme – als product van

de Verlichting – die bouwstenen op hun plek heeft gelegd. Dit beeld klopt niet en voor het vervolg van mijn verhaal is het belangrijk om dat te onderstrepen.

Er zijn verschillende zaken die we beschouwen als onmisbaar in een moderne staat. Bijvoorbeeld de *rule of law*, de scheiding tussen kerk en staat, democratische besluitvorming, het beslechten van meningsverschillen via debat en overleg, bepaalde rechten en vrijheden van burgers en het geweldsmonopolie van de overheid. Al deze elementen van de moderne staatsordening hebben een lange geschiedenis, minstens vanaf de Middeleeuwen en soms nog langer. Dit zijn dus geen moderne uitvindingen, vruchten van de Verlichting of ideeën van het liberalisme. Al deze bouwstenen van ons staatsbestel hebben hun oorsprong in het christelijke Europa en ze zijn voor het grootste deel in de grondverf gezet door christelijke denkers.¹ Natuurlijk wil dat niet zeggen dat al die instituties in hun huidige vorm christelijk zijn. Zij hebben een lange geschiedenis doorgemaakt en zijn er veel meer invloeden geweest, waaronder die van het liberalisme. Maar ik vind het belangrijk om te zeggen: de heipalen waarop ons staatsbestel rust, staan vrijwel allemaal in de bodem van de christelijke traditie van het westen. We moeten niet doen alsof met de Verlichting of met de opkomst van het liberalisme pas het licht over bijgeloof, tirannie en fanatisme is aangebroken, zoals in liberale apologetiek nogal eens gebeurt.

Het is ook goed om vast te stellen dat ons staatsstelsel *grosso modo* wordt ondersteund door vrijwel alle partijen en groepen in Nederland. Ook door de christelijke partijen. Er is een brede overeenstemming dat we hier een stelsel hebben dat misschien niet ideaal is, maar toch ook niet zo slecht. In elk geval hebben we momenteel niets beters. De toewijding aan al die principes die ik hierboven heb genoemd is breed gedeeld en diep geworteld. Maar ik zeg er met nadruk bij: dat wil niet zeggen dat

al die groepen en stromingen in Nederland ons politieke stelsel om dezelfde redenen waarden. Mensen kunnen verschillende redenen hebben om bijvoorbeeld democratische besluitvorming te waarden. De één doet het misschien omdat hij een groot vertrouwen heeft in de mens en de ander juist omdat hij mensen te slecht vindt om toe te staan dat macht teveel wordt geconcentreerd bij één persoon. De één doet het met hartstocht en de ander uit pragmatisme. Maar mijn punt is: het is niet zo belangrijk waarom mensen ons politieke stelsel waarden; het belangrijkste is dat zij dat doen. Wij hebben – om een term van John Rawls te gebruiken – een ‘constitutie-nale consensus’.² Dat wil zeggen: een vérgaande overeenstemming over de manier waarop dit land geregeerd moet worden, over de manier waarop besluiten genomen moeten worden en over bepaalde rechten en vrijheden, zonder dat we dezelfde redenen hebben om dat te doen. Ik vind dat eigenlijk wel genoeg, omdat zo’n vorm van consensus optimaal recht doet aan de grote verscheidenheid tussen mensen in een pluralistische samenleving. Mensen worden op deze manier niet overvraagd. Op dit punt verkeer ik echter op gespannen voet met liberale intuïties. Liberalen, onder wie Rawls zelf, zijn doorgaans uit op een sterkere mate van consensus dan een louter constitutionele.

DE LIBERALE ZOEKTOCHT NAAR CONSENSUS

Wij moeten ons ‘allereerst realiseren’, aldus het Liberaal Manifest, ‘dat het politieke liberalisme is ontstaan als antwoord op de godsdienstoorlogen die Europa in de zestiende en zeventiende eeuw verscheurden’.³ Als historische conclusie is dit aanvechtbaar,⁴ maar als liberale geloofsbelijdenis heel herkenbaar. Het is een diepgewortelde liberale angst dat de samenleving opnieuw uit elkaar valt in elkaar bestrijdende religieuze partijen. Nu de kwestie van religie zich in onze samenleving opnieuw aandient in de onwennige gedaante van de islam, herleven deze sentimenten.

Het klassieke liberale antwoord op die angst is een zoektocht naar een door alle burgers gedeelde morele grondslag en morele taal (Cliteur spreekt van een ‘moreel Esperanto’), waarop een stabiel politiek bestel kan worden gebaseerd. Een krachtig centraal bestuur, volgens principes waarmee iedere burger uit vrije wil en eigenbe-

lang kan instemmen, is de droom. De motivatie daarachter is het neutraliseren van de dreiging van (godsdienstig) pluralisme. Sommige moderne liberalen, die meer door-drongen zijn van het feit dat ‘universele’, ‘neutrale’ en ‘onafhankelijke’ inzichten en morele talen niet bestaan, kiezen doorgaans een meer pragmatische weg. Zo zoekt ook John Rawls naar een gedeelde morele taal waarop het recht kan worden gebaseerd, maar die taal moet niet worden afgeleid uit de rede of uit het utiliteitsbeginsel, maar uit de publieke cultuur zelf. Rawls erkent dat mensen in redelijkheid met elkaar van mening kunnen verschillen over tal van belangrijke zaken. Het gaat niet aan om mensen ‘onredelijk’ te noemen, omdat zij niet liberaal zijn. Maar niettemin leven deze verschillende mensen samen in een liberale democratie. Dit veronderstelt dat zij toch wel het een en ander gemeen hebben. Het ideaal is daarom dat burgers met elkaar discussiëren over staatkunde en recht op basis van deze algemeen geaccepteerde waarheden en praktijken.⁵ Deze publieke taal moet los staan van de levensovertuigingen (‘comprehensive doctrines’) van de burgers. Op deze manier krijgt geen enkele levensovertuiging – islamitisch, liberaal, socialistisch of atheïstisch – het voor het zeggen in het publieke domein.

Zo voldoet Rawls ogenschijnlijk aan het liberale streven om een ‘neutrale’ taal te vinden, onafhankelijk van specifieke levensbeschouwingen. Tegelijk voorkomt hij dat hij bepaalde levensovertuigingen van burgers moet wegzetten als irrationeel of bijgelovig. Rawls streeft naar een liberalisme dat niet afhankelijk is van godsdienstkritiek. Hij kan zich onthouden van een oordeel over wat mensen geloven, omdat dit niet relevant is voor de inrichting van de staat. Het is belangrijk om op te merken dat Rawls hiermee ook het liberalisme zelf erkent als een ‘comprehensive doctrine’, die evenmin als andere ‘doctrines’ het recht heeft het publieke domein te domineren. De staat moet bijvoorbeeld geen liberaal mensbeeld (of welk ander mensbeeld dan ook) uitventen. De vraag is natuurlijk wel welke staatkundige en juridische principes nu precies zullen voortvloeien uit de publieke cultuur. Met andere woorden: wat voor soort morele taal zal het resultaat zijn van onze bezinning op algemeen geaccepteerde waarheden en praktijken? En welke opvatting van recht zal worden verklaard tot de neutrale en algemeen

inzichtelijke basis van ons staatsbestel? Immers, er zijn heel wat definities van recht in omloop in onze cultuur.

In een overtuigende analyse heeft Paul Brink laten zien dat Rawls hier ongemerkt toch weer liberale overtuigingen binnensmokkelt. De politieke conceptie van 'recht' die volgens Rawls zal opkomen uit een objectieve analyse van onze politieke cultuur, zal *liberaal* van aard zijn – dat wil zeggen procedureel. Brink laat ook zien dat dit eigenlijk niet te voorkomen was, omdat Rawls stevig in de liberale traditie blijft staan door te veronderstellen dat onze politieke cultuur gebaseerd moet zijn op consensus. Bovendien ontkent Rawls impliciet de complexiteit van onze culturele tradities, door aan te nemen dat onze politieke cultuur in wezen liberaal van aard is. Zo meent uiteindelijk ook Rawls dat het niet voldoende is dat mensen een politieke conceptie van recht aanvaarden in de praktijk. Zij moeten deze aanvaarden *om dezelfde redenen*. Net als liberalen vóór hem blijft Rawls zoeken naar een consensus waarin burgers overeenstemmen, *ondanks* hun pluralisme. Rawls staat hiermee in de lijn van Hobbes, die zocht naar een staatkundige vormgeving van een niet-pluralistische gemeenschap, gebouwd op een gedeelde morele consensus, met een gezamenlijke morele taal.⁶ In Rawls' visie moet die morele taal liberaal zijn, omdat alleen een liberale visie de 'most divisive issues' verwijdert van de politieke agenda.⁷ Maar voor die stelling is argumentatie nodig, want waarom zou vreedzame samenwerking tussen burgers alleen door een liberale rechtsidee gewaarborgd kunnen worden? Rawls sluit zich hier aan bij de bekende liberale 'kies-ons-of-de-chaos'-retoriek.

Een belangrijk bezwaar tegen de liberale organisatie van het staatkundig debat, wordt aangevoerd door de zogeheten 'integralisten'.⁸ Wanneer mensen wordt gevraagd om een onderscheid te maken tussen wat zij geloven (hun 'comprehensive doctrines') en welke argumenten zij aanvoeren in het publieke debat, zijn burgers in het nadeel bij wie de politieke standpunten onlosmakelijk verbonden zijn met hun levensovertuiging. Dit zijn mensen die politiek actief willen zijn, die een warm hart hebben voor de publieke zaak en bijdragen willen leveren aan het debat, maar die dat niet willen en kunnen doen op basis van argumenten die zij ontlenen aan het een of andere 'neutrale' Esperanto. Er zijn mensen die vanuit hun

diepste overtuigingen niets zien in zo'n tweedeling en die niet geloven in neutrale definities van moraliteit, recht en politiek.⁹ Zij willen hun politieke activiteit vormgeven vanuit hun levensovertuiging, omdat zij hun hele leven (en niet slechts hun privéleven) in dienst van God willen stellen. Voor alle duidelijkheid: dit zijn heel vaak mensen die democratische principes en mensenrechten steunen. Zij doen dit alleen niet vanwege hun geloof in de neutraliteit van deze principes en rechten, maar vanuit hun eigen 'comprehensive doctrine' – met religieuze passie gezegd. Wanneer het staatkundig debat is georganiseerd volgens liberale principes betekent dit echter automatisch dat elke overtuiging wordt uitgesloten die zijn politieke theorie ziet als onderdeel van zijn diepste levensovertuiging. Met andere woorden: de neutraliteit van het liberalisme ten opzichte van 'comprehensive doctrines' is schijn: alleen die 'doctrines' worden toegelaten die een liberale staatsopvatting en een zogenaamd onafhankelijke politieke moraal steunen. Of andersom: als we recht willen doen aan de opvattingen van zulke 'integralisten' in onze pluralistische samenleving – en waarom zouden zij minder respect verdienen dan 'dualisten'? – is een liberale organisatie van het staatkundig debat te exclusief. Hoe kunnen liberalen andersdenkende burgers ervan overtuigen dat zij een volwaardige plaats in dit debat kunnen hebben, zonder zelf liberalen te worden?

De voorgaande argumenten wijzen erop dat liberalen een oneigenlijk onderscheid maken tussen 'integralisten' en 'niet-integralisten' of tussen religieuze en niet-religieuze burgers. Het zou beter zijn om een ander onderscheid te hanteren, namelijk tussen burgers die zijn toegewijd aan een constitutionele democratie en burgers die dat niet zijn, zonder ons druk te maken om de redenen van die toewijding. Voor het debat betekent dit dat we ons primair druk moeten maken over de vraag wat burgers beweren en niet over de vraag of zij wel de 'juiste' (liberale) redenen hebben om dit te beweren. Liberalen zoeken op dit punt naar een sterkere consensus dan we redelijkerwijs kunnen verwachten – sterker bovendien dan eerlijk is ten op zichte van niet-liberale deelnemers aan het debat. Steeds is de niet-beargumenteerde veronderstelling dat een samenleving niet goed kan functioneren zonder een 'basis van morele eensgezindheid'.¹⁰ Wanneer we die onrealistische veronderstelling laten varen,

kunnen we veel winst boeken doordat mensen worden geprikkeld om hun toewijding aan democratische principes te verdiepen en te verbinden met de kern van hun levensbeschouwing. Volgens mij doet dit ook meer recht aan de feitelijke situatie in Nederland. De liberale utopie van een politiek-morele consensus is nu nog ver weg en zal alleen te bereiken zijn via het stelselmatig uitsluiten van grote groepen Nederlanders. Het gevaar dat burgers die nu de liberale democratie zijn toegedaan, zij het om niet-liberale redenen, daarvan vervreemden is minstens zo groot als de mogelijkheid dat zij liberalen worden.

EEN HEROVERWEGING VAN DE ROL VAN RELIGIE

Eén van de grootste lacunes in het liberale mensbeeld is de vraag naar de moraliteit ervan. Wie gelooft dat een individu maximale keuzevrijheid moet hebben, moet ook een heilig geloof hebben dat dit individu daarvan geen misbruik maakt. 'Het liberalisme gelooft in mensen'.¹¹ Een buitenstaander mag dan vragen: op basis waarvan? Liberalen hebben de neiging dit een vervelende vraag te vinden. 'Het zelfredzame, vrije individu is niet alleen met zichzelf bezig, zoals karikaturen gemaakt door ideologische tegenvoeters ons willen doen geloven. Individuele vrijheid betekent geen normloosheid of egoïsme, maar is de voorwaarde voor moreel handelen', zo bezweert ons het *Liberaal Manifest*.¹² Ongetwijfeld. Maar wat ontbreekt is een argumentatie. Misschien is individuele vrijheid inderdaad een voorwaarde voor moreel handelen. Maar is het ook een voldoende voorwaarde? Het hebben van een tong is een voorwaarde om Bulgaars te leren spreken, maar toch spreken de meeste mensen geen Bulgaars.

Liberalen begrijpen deze kritiek vaak niet. Immers, wanneer de liberale opvatting van recht en vrijheid voorwaardenschepend is, kan elk individu toch naar eigen believen zich een moraal kiezen? De één zal dat doen in het christendom, de ander in het utilisme en weer een ander in het boeddhisme. Maar dit zegt weinig. Allereerst is het goed mogelijk dat mensen kiezen voor een 'integrale moraal' – dat wil zeggen: een moraal die zich niet neerlegt bij de beperking van religieuze of atheïstische overtuigingen tot het privé domein. Liberale denkers die ons op deze manier geruststellen, lijken stilzwijgend aan te nemen dat elke burger zich op voorhand al neerlegt bij de liberale scheiding tussen privé moraal en een publieke

morele taal. Met andere woorden: zij nemen op voorhand aan dat de staat niet anders dan liberaal kan zijn. 'De westerse democratie is in wezen liberaal', zegt Herman Philipse dan ook.¹³ Wie dat gelooft, rekent natuurlijk prettig naar zichzelf toe. Maar laten we aannemen dat mensen zich neerleggen bij dit liberale onderscheid tussen een publieke moraal en een privé moraal. Op welke manier garandeert het liberale principe van keuzevrijheid dan dat zij geen inhumane levensbeschouwing kiezen of dat zij uit de bekende grote tradities juist die elementen kiezen die egoïsme en haat versterken? Mensen kunnen ten slotte ook neo-nazi of salafist worden. Dus zelfs als mensen voor zichzelf een privé moraal kiezen onder liberale voorwaarden, is daarmee de vraag naar de verhouding tussen keuzevrijheid en moreel verantwoord gedrag op geen enkele manier beantwoord.

Wie, zoals liberalen, vrijheid verstaat als keuzevrijheid, zal daarom op de een of andere manier moeten laten zien hoe mensen uit de mogelijkheden die hun geboden worden het goede kiezen. Liberalen hebben hier een probleem, omdat zij de mens nu eenmaal verstaan als een individu, dat gedefinieerd kan worden voorafgaand aan relaties en keuzes. Hoe kan men een logisch verband leggen tussen keuzevrijheid en moreel gedrag? Hoe kan het een leiden tot het ander, zonder tussenkomst van tradities, voorbeeldfiguren, kortom 'de ander'? Het enige dat erop zit, zo lijkt het, is aan te nemen dat dit individu is voorzien van een innerlijk moreel kompas, dat ervoor zorgt dat het individu geen brokken maakt wanneer het vrijgelaten wordt. Dit semi-religieuze geloof in een 'verborgen orde' is inderdaad wijd verbreid in de liberale familie.¹⁴ We kennen het van de onzichtbare hand van Adam Smith, waar het de vrije markt betreft. En ook op het liberale geloof in mensen is het van toepassing – een verborgen morele harmonie komt vanzelf aan het licht wanneer belemmeringen worden weggenomen.

Op dit punt zouden liberalen er naar mijn mening goed aan doen een realistischer visie te ontwikkelen op mensen en zodoende ook op de noodzaak van vormende instituties en tradities, c.q. het 'maatschappelijk middenveld'. De liberale filosoof Jeffrey Stout wijst erop dat mensen niet vanzelf de deugden en gewoonten ontwikkelen die hen geschikt maken als burgers van een democratische rechtsstaat. Daarvoor zijn instituties en vormende

praktijken nodig. Stout signaleert echter dat zulke instituties ernstig te lijden hebben onder processen van rationalisatie en marktwerking. Als bijvoorbeeld in het onderwijs, in de sport of in de zorg financiële belangen zwaarder gaan wegen dan het verlenen van zorg, het verrichten van inspirerende prestaties of het overdragen van kennis, gaan deze instituten eroderen. Naar de mening van Stout zou de overheid zulke instituten, met de daaraan verbonden vormende praktijken, actief moeten beschermen en moeten voorkomen dat zij gestroomlijnd worden volgens managementnormen.¹⁵ Het is aangetoond dat ook de kerkgang zo'n vormende sociale praktijk is, waardoor 'civic skills' worden geleerd. Kerkgangers zijn bijvoorbeeld bovengemiddeld actief in vrijwilligerswerk en zij geven meer aan goede doelen. Dergelijke waarnemingen zouden liberalen ertoe kunnen bewegen hun wantrouwige houding tegenover religie opnieuw te overwegen. We leven ten slotte niet meer in de zestiende eeuw.

Het *Liberaal Manifest* is hierover tweeslachtig. Het stuk wemelt van de waarschuwingen tegen fundamentalisme, religieus fanatisme, ondermijnende theologische activiteiten en dergelijke. Het moge duidelijk zijn: religie is in liberale ogen vooral een potentieel probleem. Slechts op één plaats vindt men een wat obligate opmerking over de waarde die religie 'voor velen' heeft. Die waarde erkent men 'uitdrukkelijk'. Onmiddellijk voegt men er echter aan toe dat 'zingeving en bezieling' geen staatszaak zijn. Mensen moeten dat zelf regelen en zij kunnen het zoeken 'in het geloof, in kunst en cultuur, in de historie, in gedeelde waarden en normen of in vriendschap en liefde'.¹⁶ Dit is een vertrouwd liberaal geluid. Een paar bladzijden verder volgt dan de paragraaf over kunst en cultuur. Nu is het opmerkelijk dat kunst en cultuur eerder werden vermeld als bronnen van zingeving en bezieling, naast geloof. De staat doet echter niet aan zingeving, zo werd ons verzekerd en daarom zal zij naar goede liberale opvatting niets doen om geloof te ondersteunen of tegen te gaan. Zij stelt zich in geloofszaken neutraal op. Men zou dan verwachten dat de staat dezelfde houding aan de dag zou leggen ten aanzien van die andere zingever, namelijk kunst en cultuur. Niets is echter minder waar. Het *Liberaal Manifest* gaat zelfs over in lyrisch proza: kunstenaars, denkers en wetenschappers hebben 'in belangrijke mate vormgegeven aan onze nationale identiteit en de bescha-

ving zoals we die vandaag kennen'. De liberale traditie is 'in hoge mate schatplichtig aan culturele voorhoedes'. Kunst en cultuur behoren 'de essentialia van een samenleving die zich ontwikkelt'.¹⁷ Ik noteer hier dat al deze uitspraken ook van toepassing zijn op het westerse christendom – dit heeft onze nationale identiteit sterk bepaald, het heeft grote invloed uitgeoefend op het liberalisme en religie behoort tot het wezen van de cultuur. Maar wat ik opmerkelijker vind, is dat het *Liberaal Manifest* nu ineens wel een 'relatief bescheiden' rol van de staat ziet in het bewaken en in stand houden van kunst en cultuur en dat een 'substantieel staatsaandeel' in de financiering daarvan is gerechtvaardigd.¹⁸

Het gaat me er niet om staatssteun voor de kerk op te eisen. Ik denk dat de kerk zulke steun zou moeten afwijzen. Maar ik constateer wel dat de Nederlandse liberalen over kunst en cultuur heel wat vriendelijker spreken dan over religie en dat zij – hoewel de staat in hun ogen niet aan zingeving doet – uitdrukkelijk een belangrijke producent van 'zingeving en bezieling' wensen te financieren. Dit lijkt op een soort 'establishment' van de kunstsector, die hier blijkbaar de plek heeft ingenomen die de kerk had in de Nederlandse republiek van de zeventiende eeuw.¹⁹ Liberalen kunnen tegenwerpen dat zij kunst en cultuur niet willen subsidiëren in hun functie als zingever, maar vanwege hun historisch en maatschappelijk belang. Afgezien van de vraag of dit onderscheid in de praktijk goed te maken is, geldt echter ook voor geloofsgemeenschappen dat zij historisch en maatschappelijk belang hebben en sociaal kapitaal vertegenwoordigen. Zij zijn méér dan alleen zingever. Dat zou dus een reden zijn om ook kerken te financieren. Kortom, ik concludeer dat liberalen zich niet altijd neutraal opstellen als het om zingeving gaat. Dat kán ook niet, zeg ik als christen. Maar voor een liberaal moet dit een lastige constatering zijn. Iets van deze discrepantie zouden Nederlandse liberalen kunnen oplossen door het anti-religieuze profiel dat zij de laatste jaren hebben aangenomen stelselmatig bij te werken. Alle pleidooien voor het goed recht van godsdienstkritiek zouden weleens aangevuld mogen worden door een *con amore* uitgesproken waardering voor de bijdrage van godsdienstige gemeenschappen aan de Nederlandse samenleving en het belang van vitale religieuze tradities voor ons publieke bestel. De lofzang op

kunst en cultuur in het *Liberaal Manifest* kan daarbij een leidraad zijn.

Dr. S. Paas is momenteel werkzaam als lector gemeentebouw aan de Christelijke Hogeschool te Ede, als missionair opbouwwerker in Amsterdam en als docent missiologie aan het Center for Evangelical and Reformation Theology aan de Vrij Universiteit te Amsterdam. Hij publiceerde onlangs Vrede stichten: politieke meditaties.

NOTEN:

- 1 Zie Stefan Paas, *Vrede stichten: Politieke meditaties*, Zoetermeer, 2007, pp. 349-353. Veel voorbeelden in Oliver O'Donovan, Joan Lockwood O'Donovan (eds.), *From Irenaeus to Grotius: A Sourcebook in Christian Political Thought*, Grand Rapids 1999.
- 2 John Rawls, *Political Liberalism*, New York, 1993, p. 158.
- 3 VVD, *Om de Vrijheid. Liberaal Manifest*, Den Haag, 2005, p. 63.
- 4 Paas, *Vrede stichten*, pp. 334-338.
- 5 Rawls, *Political Liberalism*, p. 225.
- 6 Paul A. Brink, *The Idea of a Pluralist Politics: Pluralism and Consensus in John Rawls's Political Liberalism*, Notre Dame, 2005, pp. 98-99 en 137-138.
- 7 Rawls, *Political Liberalism*, p. 157.
- 8 Nancy L. Rosenblum, *Obligations of Citizenship and Demands of Faith: Religious Accommodation in Pluralist Democracies*, Princeton, 2000, p. 15.
- 9 Nicholas Wolterstorff, 'The Role of Religion in Decision and Discussion of Political Issues', in: Robert Audi, Nicholas Wolterstorff, *Religion in the Public Square: The Place of Religious Convictions in Political Debate*, New York, 1997, pp. 67-120.
- 10 Herman Philipse, *Atheistisch manifest en de onredelijkheid van religie*, Amsterdam 2004, p. 49.
- 11 VVD, *Om de vrijheid*, p. 5.
- 12 Ibidem, p. 49
- 13 Philipse, *Atheistisch manifest*, p. 48.
- 14 Vgl. David D. Friedman, *Hidden Order: The Economics of Everyday Life*, San Fransisco 1996.
- 15 Jeffrey Stout, *Ethics after Babel: The Languages of Morals and their Discontents*, Princeton, 2001, pp. 275-276, 286-289 en 351.
- 16 VVD, *Om de vrijheid*, p. 52.
- 17 Ibidem, pp. 54-55.
- 18 Ibidem, p. 55.
- 19 Zie over deze parallel Peter van Rooden, 'The Jews and Religious Toleration in the Dutch Republic', in: Ronnie Po-chia Hsia, Henk van Nierop (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, Cambridge, 2001, pp. 132-147.

EEN ANTIREVOLUTIONAIR TEKORT? KOCH, DONNER EN ANDEREN OVER CHRISTELIJKE POLITIEK

HANS - MARTIEN TEN NAPEL

SCHOOLPARTIJ?

Door de nieuwe Kuypersbiografie van de historicus Koch loopt, wat betreft de behandeling van Kuypers denkbeelden en bemoeienissen op het politieke vlak tussen 1867 en 1920, een duidelijke rode draad. Zo bevat hoofdstuk 3 een paragraaf 'Programmapolitiek', waarin aan de orde komt hoe het Groen van Prinsterer allerminst aanstond dat zijn naam in toenemende mate werd geassocieerd met een uitgewerkt programma, terwijl dit laatste toch vooral een wens van Kuypers was. Groen, daarentegen, gaf er de voorkeur aan zich te beperken tot 'actuele politiek', in casu de onderwijskwestie.¹

Hoofdstuk 4 bevat vervolgens een paragraaf getiteld: 'Meer dan een schoolpartij?' Hierin erkent Koch weliswaar dat Kuypers *Ons Program* met 1300 pagina's zo ongeveer alle toenmalige beleidsterreinen besloeg. De paragraaf sluit echter af met een relatief hard oordeel: 'Eigenlijk waren zijn politieke plannen maar op één punt echt helder en concreet: namelijk waar het ging om de aloude strijd tégen de staatsschool en vóór het bijzonder onderwijs, het onderwerp waartoe Groen de antirevolutionaire politiek had willen beperken.'²

Tegen het einde van de de paragraaf 'Regeren over het politieke graf heen' uit het elfde hoofdstuk komt Koch terug op het probleem 'dat de antirevolutionaire politiek van meet af aan achtervolgde: buiten de onderwijspolitiek bestond er geen eigen programma, en welbeschouwd geen confessionele politiek.' Hij refereert daarbij aan Groens generatiegenoot Van der Bruggen die het probleem als eerste zou hebben gesignaleerd, toen hij in de jaren 1850 opmerkte 'dat het christendom "geen eigenlijke Christelijke politiek schept [...] maar het menselijk bedrijf alleen reinigt van de zonde"'.³ Ook de twee delen van Kuypers *Antirevolutionaire Staatskunde* (1916-

1917), die met in totaal bijna 1400 bladzijden een toch wederom niet bepaald summiere nadere toelichting op het partijprogramma behelsden, vermogen Koch niet te overtuigen: 'Weer was geen terrein van het maatschappelijk en staatkundig leven aan zijn aandacht ontsnapt. [...] Desondanks was de *Antirevolutionaire Staatskunde* niet meer dan een desperate poging om over zijn politieke graf heen te regeren.'⁴

In zijn epiloog, tenslotte, herinnert Koch de lezer er voor de duidelijkheid nogmaals aan, hoe zich in de staatkundige praktijk 'het antirevolutionaire tekort' had gemanifesteerd: 'Al Kuypers inspanningen een alomvattend programma te ontwikkelen ten spijt, was en bleef de Antirevolutionaire partij een "schoolpartij". Realisatie van gelijke rechten voor het christelijk lager onderwijs, in het bijzonder op financieel gebied, was het enige werkelijk heldere antirevolutionaire programmapunt.'⁵

MODERNE TWIJFELAAR

Nu gaat het mij er niet om te ontkennen dat de vraag of het mogelijk en wenselijk is om een christelijk program te ontwerpen op andere terreinen dan het onderwijs een veelbesproken kwestie is geweest in de door Koch behandelde periode. Ook na Kuypers overlijden is deze kwestie niet verdwenen en bijvoorbeeld na de Tweede Wereldoorlog kwam zij zowel tijdens de Doorbraak als gedurende de jaren zestig en zeventig weer in alle hevigheid op tafel. Evenmin zou ik willen betogen, dat de vraag zonder meer bevestigend moet worden beantwoord. Wel is het omgekeerd zo dat Koch er met zijn stellige ontkennende beantwoording van de vraag blijk van geeft dat niet alleen Kuypers geloof en theologie hem vreemd zijn gebleven,⁶ maar ook diens denkbeelden en bemoeienissen op politiek terrein. Een evenwichtiger benadering had

kunnen zijn om de twijfel aan het bestaansrecht van georganiseerde christelijke politiek in het algemeen en op andere terreinen dan het onderwijs in het bijzonder tot een wezenskenmerk van diezelfde politiek te verklaren.

Een voorbeeld van een moderne twijfelaar is minister Donner van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. In een openbare briefwisseling met de Leidse hoogleraar christelijke ethiek De Kruijf liet hij enige tijd geleden weten 'grote moeite' te hebben 'met het begrip "christelijke politiek". Dat is een gevaarlijk begrip. "Mijn koninkrijk is niet van deze wereld", zei Christus. In die zin is er geen christelijke politiek en wat als zodanig wordt gepresenteerd, zal steeds de Heer der kerk beschamen want het is van en voor deze wereld.'⁷

Donner voegde daar echter wel iets aan toe. Na eerst religie als een klassieke vorm van geloof te hebben gekenschetst, kwalificeerde hij vervolgens het moderne mensbeeld waarin de nadruk ligt op autonomie evenzeer als een geloof. Dit bracht hem tot een opmerkelijke duiding van het overigens uitsluitend in Europa om zich heen grijpende proces van verwereldlijking: 'Secularisatie is in mijn visie niet het verlies van geloof, maar het veranderen van geloof.'⁸ Deze opvatting impliceert dat politieke keuzen altijd op levensbeschouwelijke uitgangspunten berusten, al dan niet van religieuze aard. Daarmee is ook voor Donner nog niet gezegd dat partijen op godsdienstige grondslag wenselijk zijn. Vanwege de risico's die eraan verbonden zijn wanneer maatschappelijke scheidslijnen komen samen te vallen met godsdienstige scheidslijnen, onderschrijft hij de huiver die hiervoor bij sommigen bestaat. Wel werpt hij een vraag op die min of meer logisch voortvloeit uit zijn visie dat wij allemaal gelovigen zijn: 'waarom zouden seculiere verschillen in mens- en maatschappijvisie wel een aanvaardbare basis voor partijvorming opleveren – bijvoorbeeld tussen individualisme en collectivisme – en godsdienstige verschillen niet? Ook bij die seculiere stromingen gaat het om "theologische" verschillen, die, naar de geschiedenis heeft laten zien, niet minder onverzoenlijk tegenover elkaar kunnen staan dan godsdienstige stromingen.'⁹

PARALLELISME

Harinck heeft er inmiddels in zijn recente oratie als hoogleraar Collectievorming en Geschiedenis van het Neocal-

vinisme aan de Vrije Universiteit op gewezen dat het programma van Kuiper nog wel meer omvatte dan de realisatie van gelijke rechten voor het christelijk lager onderwijs, in het bijzonder op financieel gebied. Niet minder dan de structuur van de samenleving is volgens hem door het neocalvinisme gestempeld: 'Thorbecke heeft het huis van de Nederlandse staat gebouwd en Kuiper heeft het ingericht.'¹⁰ Of, om het met de kop van een verslag van de oratie te zeggen: 'Nederland ademt in de ruimte van het neocalvinisme'.¹¹

Waar deze citaten op doelen is het feit dat Nederland, vanaf het moment dat het kabinet-Cort van der Linden onder druk van een politieke alliantie van orthodox-protestanten en rooms-katholieken bij de grondwetsherziening van 1917 het principiële pluralisme in het onderwijs introduceerde (het punt van Koch), de trekken kreeg van een pluriforme democratie. Sindsdien heeft de staat op een geleidelijk toenemend aantal andere terreinen eveneens respect opgebracht voor de verschillende religieuze en seculiere wereldbeschouwingen in de maatschappij en hun geaffilieerde organisaties, en tegelijkertijd afstand daartoe bewaard. Daarmee werd, zoals Carlson-Thies heeft betoogd, een belangrijk probleem opgelost dat geruime tijd een bedreiging had opgeleverd voor de stabiliteit van het politieke bestel. Dit probleem bestond eruit dat de staat de vier minderheden die zich in de loop van de negentiende eeuw hadden aangediend – orthodox-protestanten, rooms-katholieken, liberalen en socialisten – niet in gelijke mate in de gelegenheid stelde hun identiteit ook in het publieke domein gestalte te geven: 'Het heersende liberale model tolereerde, maar privatiseerde, verschillen. Maar katholieken en orthodox-protestanten stonden erop dat hun religieuze opvattingen ook als richtsnoer voor hun publieke activiteiten en instituties dienden te fungeren. [...] Segmentatie [...] noopte tot een omvorming van het beleid en de structuur van de staat.'¹²

Op 10 december 1904 had Kuiper als minister-president in de Tweede Kamer het nieuwe model van kerkstaatsverhoudingen omschreven als een waarin 'de staat zegt: ik kan die richtingen niet aan zich zelf overlaten, want zij hebben geen middelen genoeg om zelf vooruit te komen, ik mag niet voor deze of gene partij kiezen, maar ik zal nemen het stelsel van het *parallelisme*, ik zal ze beide evenwijdig laten lopen en volg zoo het stelsel van

rechtsgelijkheid. Met dat stelsel zijn wij sinds 1889 [...] op een beteren weg gekomen. Het is dit stelsel, waarmee het tegenwoordige Kabinet wil voortgaan. Het wil niet aan deze of gene groep den voorrang toekennen, niet de eenheid der natie prijsgeven, geen bevoorrechtiging of miskenning uitoefenen, doch aan de beide antithetische deelen eenzelfde kans laten, evenals de vader van het huis zijn beide zonen, al verschillen ze in levensopvatting, gelijkelijk zal steunen en voort helpen.¹³

Reeds sinds de jaren zestig, maar in verhevigde mate sinds de aanslagen van 11 september 2001, staat het stelsel van parallelisme nationaal onder druk. Zo is directeur Van Schie van de Teldersstichting van oordeel dat aan religie door de staat geen bijzondere plaats mag worden toegekend: 'Juist omdat overtuigingen en inspiratiebronnen van mensen individuele aangelegenheden zijn, dient de staat zich hiertegenover neutraal op te stellen. [...] Daarom dient het grondwetsartikel met de vrijheid van godsdienst (art. 6 Gw) te worden geschrapt. [...] Andere artikelen die de godsdienst(igen) een streepje voor geven, zullen eveneens op de helling moeten. Te denken valt hierbij aan [...] de staatsbekostiging van het religieus gekleurde bijzonder onderwijs.'¹⁴

Internationaal ondervindt de door het neocalvinisme gestempelde structuur van de samenleving daarentegen steeds meer bijval. Zo eindigde Nederland als derde op een door de *Economist* gepubliceerde wereldranglijst van democratieën, samengesteld aan de hand van zestig indicatoren.¹⁵ De Verenigde Naties beschouwen de Nederlandse pluriforme democratie bovendien als een model voor de wereld.¹⁶

POLITIEK MESSIANISME

Een recente illustratie dat de christelijke politiek nog niet aan ideologische potentie heeft ingeboet, biedt het beleid van de eerste drie kabinetten-Balkenende (2002-2007). Dit beleid beoogde een heuse cultuuromslag, als gevolg waarvan de geslaagde emancipatie van de burger uit de voorbije decennia zich tevens uit moest gaan strekken tot het domein van de staat. Of, zoals het in de kabinetsvisie *Andere Overheid* heette: 'De paternalistische verzorgingsstaat dient te worden hervormd tot een participatiestaat die zich vooral kenmerkt door meer gelijkwaardige verhoudingen tussen burger en overheid.'¹⁷

In het licht hiervan lijkt het mij niet te vergezocht om te stellen, dat hetgeen het kabinet feitelijk deed, neerkam op het ondernemen van een poging om de aloude traditie van de staatsleer – die als object van studie heeft 'het ontstaan, het wezen, de vormen van den staat'¹⁸ – nieuw leven in te blazen. Als gevolg van het veronderstelde einde van de ideologieën, houdt in politieke kring de belangstelling voor staatsleer sinds enkele decennia niet over. Gevreesd moet evenwel worden dat de kwaliteit van de staatkundige praktijk in het geding komt, wanneer door gebrek aan kennis niet langer de lessen worden geleerd die een indrukwekkende rij bekende en minder bekende staats theoretici door de geschiedenis heen heeft willen doorgeven. Vanuit deze optiek kan de herbezinning op de rol van de overheid in de rechtsorde door de eerdere kabinetten-Balkenende positief worden gewaardeerd.

Een eerste mogelijke verklaring voor deze terugkeer van de staatsleer schuilt ongetwijfeld in de budgettaire beperkingen waarmee de betreffende kabinetten te kampen hadden. Het is weliswaar een enigszins cynische verklaring, maar de regering gaf het in feite zelf toe, toen zij schreef: 'De noodzakelijke ombuigingen met het oog op een evenwichtige rijksbegroting dwingen óm te zien naar een andere rol van de overheid op veel terreinen.'¹⁹ Daarnaast speelde een – aanzienlijk minder vaak gesignaleerde – ideologische factor een rol, met name de ideologische convergentie tussen de toenmalige coalitiepartners. Deze vond voor een deel zijn oorsprong in de heroriëntatie van het CDA tijdens de oppositieperiode tussen 1994 en 2002, waarbij binnen het concept van civil society de aandacht verschoof van de instituties naar de burger. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in de notie van vraagsturing.²⁰ Als gevolg hiervan zaten CDA en VVD – die de harde kern van de eerste drie kabinetten-Balkenende uitmaakten – op dat moment ideologisch meer met elkaar op een lijn dan bijvoorbeeld CDA en PvdA. Het optreden van Fortuyn en de LPF had dit toenaderingsproces ongetwijfeld versneld. Last but not least moet gewezen worden op de persoon van de minister-president, die zich bijna zijn hele leven lang in theoretische zin heeft beziggehouden met de problematiek van de herijking van de verzorgingsstaat en mede daardoor een zekere gedrevenheid zal hebben gekend om, nu zich bovendien een politiek

momentum daarvoor leek voor te doen, een aantal van zijn ideeën in de praktijk te brengen.²¹

De these dat de eerste kabinetten-Balkenende gekenmerkt werden door een relatief hoog ideologisch karakter wordt inmiddels breder onderschreven. Type-rend is hetgeen Frans Leijnse (PvdA), die samen met Donner in januari 2003 een vergeefse poging ondernam een coalitie van CDA en PvdA te smeden – en dus niet noodzakelijkerwijze de beste herinneringen bewaart aan het CDA –, opmerkt in de bundel *Vier jaar Balkenende* van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Hij stelt daarin dat de komst van Balkenende als partijleider ‘het begin van de realisatie van een groot ideologisch project’ markeerde, dat zelfs dreigde te ontaarden in een vorm van ‘politiek messianisme’.²² Ook directeur Voerman van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen stelt, dat er met Balkenende ‘voor het eerst sinds de sociaal-democraat Joop den Uyl in 1973 weer een duidelijk ideologisch geïnspireerde premier [is] aangetreden’.²³ Het zal interessant zijn te zien hoe het vierde kabinet-Balkenende zich in dit opzicht zal ontwikkelen.²⁴

ARSENAAL AAN DENKERS

Niet uit te sluiten valt dat het vermeende antirevolutionaire tekort zich op termijn alsnog zal manifesteren. Vooralsnog lijken er echter voldoende bronnen aanwezig waaruit kan worden geput teneinde dit tegen te gaan. Zo verschenen onlangs in de Verenigde Staten drie studies waarin wordt ingegaan op de opvattingen binnen respectievelijk het moderne (dat wil zeggen negentiende- en twintigste-eeuwse) rooms-katholicisme, het moderne protestantisme en de moderne Oosterse orthodoxie over recht, politiek en de menselijke natuur. In het deel over het rooms-katholicisme worden achtereenvolgens behandeld Paus Leo XIII (1810-1903), Jacques Maritain (1882-1973), John Courtney Murray, S.J. (1904-1967), Paus Johannes XXIII (1881-1963), Gustavo Gutiérrez (geboren in 1928), Dorothy Day (1897-1980) en Paus Johannes Paulus II (1920-2005).²⁵ In het deel over het protestantisme passeren achtereenvolgens de revue Abraham Kuyper (1837-1920), Susan B. Anthony (1820-1906), Karl Barth (1886-1968), Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), Reinhold Niebuhr (1892-1971), Martin Luther

King Jr. (1929-1968), William Stringfellow (1928-1985) en John Howard Yoder (1927-1997).²⁶ In het deel over de Oosterse orthodoxie wordt achtereenvolgens aandacht geschonken aan Vladimir Soloviev (1853-1900), Nicholas Berdyaev (1874-1948), Vladimir Nikolaievich Lossky (1903-1958), moeder Maria Skobtsova (1891-1945) en Dumitru Stăniloae (1903-1993).²⁷ Welke politieke stroming heeft een vergelijkbaar arsenaal aan denkers tot haar beschikking?

Evenmin is een antirevolutionair tekort iets om naar uit te zien. Zoals de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) heeft opgemerkt, kan de vervreemding tussen politiek en samenleving mede met behulp van gerevitaliseerde politieke partijen worden tegengegaan. Politieke partijen als het CDA maar ook de VVD dienen daartoe niet minder maar juist meer werk te maken van systematische reflectie op maatschappelijke vraagstukken: ‘De Raad acht nieuwe ideologische veren broodnodig’.²⁸ Deze aanbeveling van de Rob wint alleen maar aan kracht met de opkomst van de populistische nieuwe politiek, waarmee VVD-partijleider Rutte terecht de strijd heeft aangeboden.²⁹

Mr.dr. H.-M.Th.D. ten Napel is universitair docent Staats- en Bestuursrecht aan de Universiteit van Leiden. Zie voor meer informatie: <http://www.law.leidenuniv.nl/org/publiekrecht/sbrecht/napelhmtdten.jsp>.

NOTEN:

- 1 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie*, Amsterdam, 2006, p. 118.
- 2 Ibidem, p. 202.
- 3 Ibidem, p. 546.
- 4 Ibidem, p. 547.
- 5 Ibidem, p. 578.
- 6 M.J. Aalders, ‘Tweemaal de twee kanten van Kuyper’, in: *In de marge. Tijdschrift voor levensbeschouwing en wetenschap* 15 (2006) no. 4, pp. 53-58, 55.
- 7 ‘Christen, moslim, atheïst of liberaal: geloven doen we allemaal. Donner over de rol van geloof en religie in het openbare leven’, *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2006, pp. 134-147, 145.
- 8 Ibidem, p. 138.
- 9 Ibidem, p. 143.

- 10 George Harinck, *Waar komt het VU-kabinet vandaan? Over de traditie van het neocalvinisme*, Amstelveen, 2007, p. 6.
- 11 *Nederlands Dagblad*, 23 november 2007.
- 12 Stanley Warren Carlson-Thies, *Democracy in the Netherlands: Consociational or Pluriform?*, University of Toronto, 1993, pp. IV-V. (Vertaling H.-M. ten Napel)
- 13 A. Kuypers, *Parlementaire redevoeringen*, IV, *Ministerieele redevoeringen III*, Amsterdam, z.j., p. 55.
- 14 Patrick van Schie, 'Liberalen: tijd rijp voor afschaffing religieuze privileges', *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2006, pp. 264-270, 269.
- 15 www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf.
- 16 Vgl. *Cultural liberty in today's diverse world*, Human Development Report 2004. Zie hierover 'Culturele verscheidenheid is het wezen van de schepping. Een oneigentijds pleidooi van de Verenigde Naties voor een multiculturele politiek', in: Marcel ten Hooven en Theo de Wit (red.), *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam, 2006, pp. 276-284.
- 17 *Kamerstukken II*, 2003-04, 29 362, nr. 1, p. 6.
- 18 R. Kranenburg, *Algemeene staatsleer*, Haarlem, 1937, p. 1.
- 19 'Rechtsstaat en rechtsorde. Reactie van het kabinet op het WRR-rapport "De toekomst van de nationale rechtsstaat"', in: *Kamerstukken II*, 2003-04, 29 279, nr. 1, p. 4.
- 20 J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg, 2002, p. 27.
- 21 Vgl. J.P. Balkenende, *Overheidsregelgeving en maatschappelijke organisaties*, Alphen aan den Rijn, 1992, p. 287.
- 22 Frans Leijnse, 'Naar een definitieve uitschakeling van de linkse kerk? Over de formatie van 2003 en die van na 22 november 2006', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler en Menno Hurenkamp (red.), *Vier jaar Balkenende. WBS Jaarboek 2006*, Amsterdam, 2006, pp. 78-100, 87-88 en 94.
- 23 G. Voerman, 'Hoe is het premier Balkenende vergaan als politieke toevalstreffer?' in: *Civis Mundi* 45 (2006) pp. 154-158, 157.
- 24 Vgl. Hans-Martien ten Napel, 'Het Dooyeweerd-kabinet. De overheidsvisie van het kabinet-Balkenende IV', in: *Beweging*, LXXI, nr. 2, 2007, pp. 5-9.
- 25 John Witte Jr. en Frank S. Alexander (red.), *The Teachings of Modern Roman Catholicism on Law, Politics, & Human Nature*, New York, 2007.
- 26 Ibidem.
- 27 Ibidem.
- 28 Raad voor het openbaar bestuur, *Over de staat van de democratie. Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek*, z.pl. z.j. [2005], p. 42.
- 29 Mark Rutte & Joshua Livestro, 'VVD is niet bang voor Rita Verdonk en Geert Wilders' in: *de Volkskrant*, 27 november 2007.

GUANTANAMO BAY VRAAGT INTERNATIONALE OPLOSSING

HANS VAN BAALEN

Sinds de Amerikanen hun marinebasis Guantanamo Bay op Cuba in 2002 gingen gebruiken als detentiecentrum voor gevangen genomen verdachten van Al-Quaeda en de Taliban is de gevangenis onderwerp van internationale discussie. In de strijd tegen het internationaal terrorisme kan Amerika op Guantanamo Bay verdachten van terrorisme vasthouden zonder dat deze gevangenen recht op een proces hebben. De internationale rechtsorde is sindsdien in rep en roer en de Verenigde Staten zouden zich door hun handelen zelf buiten die rechtsorde hebben gepositioneerd. De auteur meent dat er internationaal naar een oplossing gezocht moet worden voor het probleem van Guantanamo Bay. Hierbij moet gekeken worden welk rechtskader in de strijd tegen terrorisme effectief kan worden ingezet.

De strijd tegen het internationaal terrorisme is in ieders belang. Amerika is daarbij een onmisbare partner. Het probleem van Guantanamo Bay moet daarom internationaal opgelost worden. Dat vergt een gezamenlijke inspanning van de wereldgemeenschap.

CONTROVERSE RECHTSKADER HINDERT EFFECTIEF BESTRIJDEN INTERNATIONAAL TERRORISME

Wie daartoe niet bereid is onder het motto 'Amerika moet zijn eigen rommel opruimen' miskent dat gedeelde belang en de positie van de Amerikanen direct volgend op de aanslagen in New York en Washington op 11 september 2001. Zij moesten snel en doortastend optreden, waarbij het voorkomen van nieuwe aanslagen en, daarmee direct verband houdende, het vergaren van inlichtingen en het uit de roulatie nemen van personen, die een onmiddellijke dreiging voor de veiligheid van de Verenigde Staten vormden, meer prioriteit had dan het exacte rechtskader. Wie

het probleem van Guantanamo Bay niet ziet, miskent de noodzaak van de bestrijding van het internationaal terrorisme binnen de kaders van de wet en het internationale recht. Gevangenen, ook zij die van de meest verwerpelijke terreurdaden worden beschuldigd, hebben recht op een humane behandeling en een adequate rechtsgang op basis van de gangbare internationale maatstaven. Een voortdurende transatlantische controversie daarover is, bovendien, volstrekt contraproductief. Een internationale oplossing vereist een aangepast gemeenschappelijk rechtskader, berechting door een internationaal tribunaal en detentie door landen, die bij dat verdragsrechtelijk kader partij zijn.

De VVD heeft zich, onder andere, bij de behandeling van de begrotingen voor 2006 en 2007 van het departement van Buitenlandse Zaken consequent en consistent uitgesproken tegen Guantanamo Bay, tegen Abu Graib en tegen de geheime CIA-dententiecentra en vóór een internationale juridische aanpak van het grensoverschrijdende terrorisme op basis van gedeelde belangen, gedeelde waarden en gedeelde lasten.

Minister Maxime Verhagen van Buitenlandse Zaken heeft vorig jaar het VVD-verzoek tot het beleggen van een conferentie van juridische experts ingewilligd. Begin dit jaar werd deze conferentie op het Landgoed Oud-Poelgeest nabij Leiden gehouden. Medio oktober jl. bezocht een delegatie van de Vaste-Tweede-Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, Washington en Guantanamo Bay. In voorbereiding hierop werden in Nederland het Rode Kruis, Amnesty International en andere deskundigen gehoord. Het is nu tijd om conclusies te trekken en vervolgstappen te nemen.

JURIDISCH VACUÛM

Toen Al Quaeda de aanslagen van 9/11/2001 pleegde, werden, in eerste instantie, de Verenigde Staten geconfronteerd met een gecoördineerde aanval door een

internationaal samengesteld en opererend terreurnetwerk. De tot Al Quaeda behorende strijders waren nadrukkelijk geen militairen van een ander land. Van een interstatelijke oorlog in klassieke zin was en is geen sprake. Het is daarom onduidelijk of de gevangen genomen strijders als krijgsgevangen kunnen worden gekwalificeerd en of de Geneefse Conventies en de aanvullende protocollen (onverkort) van toepassing zijn. Volgens Geneve mogen krijgsgevangen wel verhoord worden, maar zijn zij niet tot antwoorden verplicht. Zij moeten slechts hun naam, eenheid, rang en identificatienummer noemen. Dat is een serieuze complicatie bij het verkrijgen van vitale inlichtingen, die aanslagen in de toekomst kunnen voorkomen en de levens van onschuldigen kunnen besparen. Voorts kunnen krijgsgevangen voor de duur van de oorlog geïnterneerd worden, maar wanneer stopt de strijd tegen het terrorisme?

Indien de gevangenen volgens Geneve niet als krijgsgevangen worden gekwalificeerd, maar als bewapende burgers, dan dienen zij op basis van het commune strafrecht berecht te worden, maar de vraag is welk strafrecht? Dat van Afghanistan of Irak, van Saudi-Arabië of van China, dat van de Verenigde Staten of van Nederland? Als we de zogenaamde *illegal enemy combatants* of bewapende burgers berechten in de *common law* of de *continental law* traditie, dan zal in het Torra Borra gebergte verkregen bewijs bijna nooit stand houden. Want daar is onderzoek door politie of justitie bijna onmogelijk. Wie in een Al Quaeda trainingskamp is opgeleid, hoeft nog niet een terroristische aanslag te hebben gepleegd, maar kun je iemand dan vrijlaten en zo ja, waar dient dat te gebeuren? Let wel, zo'n tot terrorist opgeleide persoon hoeft geen bewezen terrorist te zijn, maar ik zou er geen behoefte aan hebben dat hij in de Haagse Moerwijk een vrij man is. Bestaat dan de mogelijkheid en de wenselijkheid van voortgezette detentie als bestuursmaatregel, zoals dat in Israël mogelijk is? Wat zijn in zo'n geval de rechtswaarborgen voor de gevangenen?

FEITELIJKE INHAALSLAG VERENIGDE STATEN

Kortom, het internationaal terrorisme, de lacunes in het internationale recht en de onvolkomenheden van het commune strafrecht plaatsen ons voor grote dilemma's die opgelost moeten worden. Er is daarbij geen ruimte

voor het politiek correct volhouden dat het thans vigerende internationale recht en het commune nationale strafrecht in democratische rechtsstaten helder en toereikend is en dat de Verenigde Staten zich buiten de internationale rechtsgemeenschap zouden hebben geplaatst.

De Verenigde Staten hebben geleerd van de gemaakte fouten en een handboek uitgebracht met exacte richtlijnen hoe gedetineerden te behandelen. Dat is winst. De Verenigde Staten hebben via de *Military Commissions Act* in een rechtsgang voorzien voor gevangenen, die verdacht worden van ernstige terroristische vergrijpen. Dat is winst. De Verenigde Staten hebben via review boards een antwoord gevonden op oneindige detentie voor die gevangenen, waarvan geen dreiging meer uitgaat. Dat is winst. De Verenigde Staten passen het gemeenschappelijk artikel 3 van de Geneefse Conventie toe, hoewel zij Geneve principieel niet van toepassing achten. De Verenigde Staten zijn van mening dat het anti-folterverdrag van de Verenigde Naties onverkort op de gevangenen in Guantanamo Bay van toepassing is. Dat is winst. Het Amerikaanse Hooggerechtshof acht zich in sommige gevallen bevoegd in de rechtsgang voor de militaire commissies te mengen. Dat is winst. Het zou de Verenigde Staten sieren indien zij erkenden dat één land geen veranderingen in het internationale recht kan aanbrengen en dat dit dus internationaal dient te gebeuren.

JURIDISCHE INHAALSLAG INTERNATIONALE GEMEENSCHAP

Een constructieve weg zou kunnen zijn dat er binnen de nog af te sluiten VN-conventie ter bestrijding van het internationaal terrorisme een heldere definitie van de begrippen terrorisme en terrorist wordt gegeven en wordt vastgesteld welk recht op de bestrijding van het internationale terrorisme, de berechting en de detentie van terreurverdachten van toepassing is. Mogelijk dienen de Geneefse Conventies en/of de aanvullende Protocollen daartoe aangepast te worden. Er zou ook een Vijfde Conventie van Geneve kunnen worden opgesteld. Tevens zou de universele rechtsmacht moeten worden ingevoerd met het Internationaal Strafhof als rechter in laatste instantie.

Een nieuwe Amerikaanse president zou er alles aan moeten doen om het door president Bill Clinton getekende Verdrag van Rome inzake het Internationaal Strafhof

door het Congres te laten ratificeren. De landen van de Europese Unie moeten bewegen evenals de Verenigde Staten moeten bewegen.

Het effectief bestrijden van het internationaal terrorisme kan alleen wanneer de democratische rechtsstaten in onze wereld het eens worden over de rechtsgrondslag daarvan. Nederland zou daartoe bij, onder andere, de herzieningsconferentie van het Verdrag van Rome inzake het Internationaal Strafhof als land van

Hugo de Groot en als zetelstaat van het Internationaal Strafhof (International Criminal Court; ICC) het voortouw moeten nemen. Een tweede Oud-Poelgeest-conferentie kan de regering en de Kamer daarover adviseren.

Mr.drs. J.C. van Baalen heeft voor de VVD zitting in de Tweede Kamer en is in die hoedanigheid woordvoerder Buitenlandse Zaken. Hans van Baalen leidde onlangs een Kamerdelegatie naar Washington en Guantanamo Bay.

KOUDE OORLOG EN COMMUNISME

HANS VAN DEN BRANDHOF

Over de Koude Oorlog zijn boekenkast vol geschreven. Dat wil echter nog niet zeggen dat de onderzoekers en historici het eens zijn over de verschillende aspecten van deze strijd. Zo zijn er verschillende meningen over de start van de Koude Oorlog en de aanleidingen en/of oorzaken die tot de Koude Oorlog hebben geleid. Hans van den Brandhof behandelt in het hiernavolgende artikel de vraag naar de start van de oorlog en de oorzaken die ertoe geleid hebben. Hierbij vraagt hij zich af of er een onderscheid gemaakt kan worden tussen de aanleidingen tot de Koude Oorlog en de oorzaken ervan.

INLEIDING

De Koude Oorlog is geëindigd, maar niet vergeten. In de media en in wetenschappelijke literatuur wordt het begrip met een schijnbaar toenemende frequentie gebruikt. Het tijdstip van het einde van de Koude Oorlog kan met vrij grote nauwkeurigheid worden vastgesteld, maar met het tijdstip van het begin is dit niet het geval. Ook over de oorzaken van de Koude Oorlog bestaat geen eenstemmigheid. Hieronder zullen drie vragen aan de orde komen:

1. Wanneer is de Koude Oorlog begonnen?
2. Wat zijn de voornaamste oorzaken van de Koude Oorlog?
3. Kan het in de geschiedenis gemaakte onderscheid tussen 'aanleiding tot' en 'oorzaak – of oorzaken – van' (een oorlog) ook op de Koude Oorlog worden toegepast?

BEGIN VAN DE KOUDE OORLOG

Het antwoord op de vraag wanneer de Koude Oorlog is begonnen hangt ervan af hoe men deze strijd interpreteert. Indien men hem vóór alles beschouwt als een fundamentele botsing van sociale en politieke ideologieën¹,

kan het begin worden gedateerd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Anderen menen echter dat de Koude Oorlog na het einde van de Tweede Wereldoorlog is begonnen. Aan beide visies zal hieronder aandacht worden besteed.

Begin van de Koude Oorlog na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Ontwikkelingen in de Sovjetunie in de eerste jaren na de machtsovername door de bolsjewieken.

Sinds de machtsovername door de bolsjewieken in Rusland was er een antagonisme tussen de westerse democratieën en het communistische bewind in Rusland. Het laatste genoot aanvankelijk weinig aanzien omdat het zich bij de vrede van Brest-Litovsk onder Duitse druk had laten dwingen grote delen van zijn grondgebied af te staan (een deel is later teruggegeven) en in het bijzonder omdat het de schulden van het tsaristische bewind in 1918 had geannuleerd. Toen de nieuwe machthebbers na een burgeroorlog in 1921 hun positie in zekere zin hadden geconsolideerd, is in verband met de desolate toestand waarin het land verkeerde en de crisis die in het begin van de jaren twintig volgde, besloten tot een zekere mate van liberalisatie van de economische sector. In sommige opzichten leek sprake te zijn van een herstel van het kapitalisme en in het algemeen is de koerswijziging, meestal aangeduid als 'Nieuwe Economische Politiek' (NEP), als een succes beschouwd. Volgens Bezemer zou de periode van de NEP voor de boeren en de fabrieksarbeiders 'een gouden tijd' zijn geweest.²

Toen Lenin in 1924 was overleden en Stalin zich korte tijd daarna meester had gemaakt van de macht, zijn opnieuw maatregelen genomen die tot de vorming van een communistische maatschappij zouden moeten leiden. Omdat deze vaak op verzet stuitten, deden zich al spoedig ernstige 'binnenlandse problemen' voor.³ Vanaf 1928 kwam het tot massadeportaties op het platteland en op

universiteiten vonden op grote schaal zuiveringen plaats, waarbij talrijke docenten moesten plaats maken voor een nieuwe 'rode en proletarische intelligentsia'.⁴

In dezelfde periode heeft Stalin een nieuw idee gelanceerd met de introductie van het eerste vijfjarenplan. Officieel werd het in april 1929 aanvaard, maar het werd geacht op 1 september 1928 te zijn ingegaan.⁵ De resultaten waren weliswaar desastreus en velen die bij de uitvoering betrokken waren, werden naderhand als 'saboteurs' terechtgesteld, maar dit mag niet uit het oog doen verliezen dat het denkbeeld van een gedetailleerde planning voor een periode van vijf jaar origineel was en in kapitalistische landen vrijwel onbekend. Uit bijvoorbeeld het dagboek van de bekende econoom Limperg over een studiereis naar de Verenigde Staten in 1929 blijkt dat gedetailleerde planning bij Amerikaanse industrieën als regel slechts voor een korte periode plaats vond. Limperg noemt als uitzondering de Paekard Motor Co., een automobielfabrikant, waar planning voor een wat langere periode wel de nodige aandacht had.⁶ Een feit is dat het eerste sovjet vijfjarenplan, mede gezien de slechte resultaten, in het kapitalistische westen wat spottend werd beoordeeld en aanvankelijk geen navolging ondervond. In een veel later stadium is dit echter veranderd en werd planning voor vijf- of meerjaren in kapitalistische landen wel ingevoerd.

Het is in dit verband interessant kennis te nemen van de opmerkingen die de stichter en eerste president van Tsjecho-Slowakije, Thomas Masaryk, die regeerde van 1918 tot 1935, heeft gemaakt tijdens interviews die hem door de Duits-Joodse schrijver Emil Ludwig werden afgenomen en die in *Gesprekken met Masaryk* werden gepubliceerd. Hij betoogde hierin het volgende:

[EL] 'U hebt geschreven, de vloek van het tsarisme was dat het de mensen niet leerde werken. Is men dat nu niet te boven?' [TM] 'Het tsarisme was in alle opzichten een stelsel van repressie, zei hij, de kerk droeg het hare bij, om het tsarisme te steunen. Er ontwikkelt zich een bekrompen bureaucratie, een georganiseerd nietsdoen. De literatuur was vooruitstrevend, Europees en vaak meer ontkenkend dan kritisch constructief. Er ontstond in de katholieke landen de gebruikelijke revolutionaire gezindheid en illegale propaganda. Deze was, evenals de

socialistische, zeer anarchistisch. Lenin zette dit werk voort, schudde de Russische boer wakker, hij moet nu meer nadenken'. [EL] U schrijft, zei ik, dat communistische proefnemingen altijd alleen op religieuze grondslag mogelijk waren. Ik weet niet of de sovjets communisme brengen. Het is het enige land ter wereld, waar ik tot mijn verbazing heb gezien, dat het geld zijn aangeboden waarde volkomen heeft verloren. [TM] 'Lenins Rusland was niet communistisch; economisch gesproken is het bolsjewisme op zijn best staatskapitalisme. Als ik zeg dat het communisme alleen op religieuze grondslag slaagt, dan denk ik in de eerste plaats aan de ethische zijde van de godsdienst. Geld heeft geen waarde, wanneer men er niets voor kopen kan. Communisme, oftewel gelijkheid van de algemene armoede: negatief communisme. Rusland staat niet alleen voor het economisch probleem. Het materialisme van Marx past Rusland als een slag in het gezicht. Ik erken het goede, dat in tegenstelling tot het tsarisme tot stand komt. Allerlei wordt er verstandig aangepakt; ik zie in Rusland een radicale ver-europesing, maar met de knoet à la Peter. Men begint met klaarblijkelijk moderne vormen: bijv. zelfbestuur van de leerlingen op school; dat heeft 300 jaar geleden Comenius al aanbevolen, maar onder heel andere condities – die hervorming moest worden afgeschaft'. [...] [EL] En imponeert het u niet, dat hier voor het eerst ieder een kans krijgt, om alles te bereiken? Ik heb 10 000 arbeiderszonen aan de universiteit zien studeren. [TM] 'Dat wijst wel op vooruitgang bij het tsaristische Rusland. Het Westen heeft algemene leerplicht, een massa middelbare en hogescholen, kranten, radio's enz. Het ontwikkelingspeil stijgt; kijk maar eens naar de boeren bij ons: hun zonen gaan naar de landbouwschool. Een boer moet tegenwoordig leren zakenman te zijn, van markten, machines enzovoort moet hij op de hoogte blijven. Wij verprofessoren allemaal!' Hij legde in de vorming van dat woord en zijn toon een luchtige ironie. 'En daar komt me Lenin met zijn Westerse Marx en ent het historisch materialisme op de Rus over'. [EL] Als het op wetenschap aankomt, zei ik, die wordt in Rusland wel zo verheerlijkt als nergens anders! [TM] 'Dat is eenvoudig afgoderij!', riep hij uit. Een afgod wordt door gelovigen niet bekritiseerd'. [EL] U hebt Rusland gezien onder de cadetten en onder de bolsjewiki, vroeg ik verder. Geloof u, dat Miljoekow of de sociaal revolutionai-

ren het er beter zouden hebben afgebracht? [TM] 'Misschien wel, misschien niet, zei hij. Zij zijn begonnen met allerlei op te ruimen. Het tegenwoordige Rusland is een veel te gecompliceerd vraagstuk om in het kort te bespreken. Ik kijk naar het nieuwe Rusland en schort mijn definitief oordeel op. Ik beweer alleen dat ik in Rusland geen communisme kan zien; natuurlijk kan met analfabeten Marx' leer niet worden toegepast, want die veronderstelt in zijn proletariërs mensen van zulk een ontwikkeling, dat zij Hegel niet alleen begrijpen, maar achter zich laten. Het Leninisme is een aristocratische oligarchie, geen heerschappij van boeren en arbeiders. Een modern Russisch schrijver zegt: de luis wordt door de tractor niet doodgedrukt — echt Russisch realisme, dat de moeilijkheden van het autocratisch vereuropesings-systeem goed karakteriseert'.⁷

Het betoog van Masaryk maakt duidelijk dat veel onzekerheid bestond over de vraag hoe de situatie in de Sovjetunie zich verder zou ontwikkelen. Militair en economisch was het land zwak en kon het niet worden beschouwd als supermogendheid. Mede in verband hiermee was het destijds niet gebruikelijk van een 'Koude Oorlog' te spreken. Dit begrip is pas ingeburgerd na het verschijnen van enkele publicaties van George Orwell in 1945 respectievelijk Walter Lippmann in 1947.⁸ Er wordt sinds dat laatste jaar de na de Tweede Wereldoorlog ontstane situatie van vijandigheid tussen de supermogendheden, de Verenigde Staten en de Sovjetunie mee aangeduid. Als men toch van een Koude Oorlog sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog wil spreken, dient men zich te realiseren dat deze van 1941 tot 1945 geacht moet zijn te zijn onderbroken, omdat de Verenigde Staten en de Sovjetunie toen bondgenoten waren.

Wat Stalin betreft kan nog worden opgemerkt dat in de geschiedschrijving uiteenlopend over hem is geoordeeld. Tijdens zijn leven werd hij bewierookt, maar na de zogenaamde 'geheime rede' van Nikita Chroesjtsjov in 1956, waarin de terreurdaden van Stalin in de openbaarheid werden gebracht, werd hij over het algemeen ongunstig beoordeeld. Opmerkelijk is een in 1988 verschenen studie van Dmitri Volkogonov, waarin becijferd is dat zijn terreurdaden ongeveer zestien miljoen slachtoffers hebben geëist.⁹ Zeer onlangs is echter een Russisch

geschiedenisboek, *Istoria Rossii*, verschenen, waarin hij weer een succesvolle leider wordt genoemd. Het weinig zachtzinnige optreden tegen zijn tegenstanders zou volgens dit boek noodzakelijk zijn geweest om van de Sovjetunie een grote mogendheid te maken. Ook is hierin de bewering dat de Baltische staten zich in 1940 vrijwillig bij de Sovjetunie zouden hebben aangesloten — hetgeen aantoonbaar onjuist is — weer als een historisch feit gepresenteerd.¹⁰

Begin van de Koude Oorlog na de Tweede wereldoorlog

Wanneer we terugkeren naar de vraag wanneer het begin van de Koude Oorlog moet worden gedateerd, moeten we ons afvragen of we deze ook anders kunnen zien dan alleen een botsing van ideologieën. We kunnen dan vaststellen dat men deze ook kan zien als een 'weerslag van de constellatie en de bijzondere omstandigheden aan het einde van de Tweede Wereldoorlog'. Hierbij spelen tot dusver onbekende aspecten een rol, zoals het machtsvacuüm dat na de val van het Derde Rijk ontstond, een streven naar veiligheid of naar een onbelemmerde internationale wereldmarkt.¹¹ Moderne auteurs, zoals John L. Gaddis en André Fontaine menen dat de Koude Oorlog pas na de Tweede Wereldoorlog is begonnen en dat het daarin niet alleen ging om een tegenstelling van ideologieën, maar ook om andere factoren, zoals met name een wapenwedloop tussen de twee supermogendheden. De Groningse polemoloog B.V.A. Röling heeft de Koude Oorlog een tegenstelling tussen Amerika en de Sovjetunie genoemd, bestaande uit een situatie van 'vijandschap, die leidt tot heftige competitie in machtspositie en tot onvriendelijke uitlatingen en daden behalve militaire vijandelijkheden'.¹²

Volgens Fontaine zou de Koude Oorlog in juli 1945 zijn begonnen toen Stalin officieel door Truman op de hoogte werd gesteld van de proefneming met de atoombom bij Alamogordo. Dit was voor hem aanleiding het nucleaire programma in de Sovjetunie versneld te doen uitvoeren en zo een wapenwedloop met de Verenigde Staten te ontketenen.¹³ Röling meent dat de Koude Oorlog in het begin van 1946 is begonnen na de toespraak van Stalin op 9 februari van dat jaar, waarin hij gewag maakte van de 'onvermijdelijke oorlog' tussen de communistische en kapitalistische landen.¹⁴ Deze visies zijn naar mijn mening discutabel. De eerste jaren na de Tweede

Wereldoorlog werden gekenmerkt door veel verbaal geweld zoals de genoemde toespraak van Stalin en de toespraak van Churchill van 5 maart 1946, waarin hij opmerkte dat tussen Stettin en Triest een IJzeren Gordijn was neergelaten. In de praktijk voerden de supermogendheden echter een beleid dat afwachtend was en deels gericht was op het aftasten van wat bereikbaar was. Tekenend was bijvoorbeeld dat Sovjet troepen op 9 mei 1945 het Deense eiland Bornholm hebben bezet, hoewel dit in het Britse bevelsgebied lag en Sovjet troepen hier niets hadden te zoeken. Formeel zouden zij tot taak hebben te helpen bij de wederopbouw en inrichting van het bestuur op het eiland, maar in werkelijkheid hebben zij zich maar weinig met het bestuur bezig gehouden. Na negen maanden, in maart 1946, nadat de regering in Kopenhagen een officieel protest naar Moskou had gestuurd en de leiding van de Sovjetunie ervan overtuigd was geraakt dat Bornholm strategisch van betrekkelijk weinig betekenis was, zijn de troepen teruggetrokken.¹⁵ Van een duidelijk streven naar het stelselmatig vergroten van de invloedssfeer was nog geen sprake. Nog in september 1945 heeft de Sovjetunie vrijwillig haar troepen uit Noord-Noorwegen en in december 1945 uit Tsjecho-Slowakije teruggetrokken. Vanaf 1947 ziet men echter een verharding van de situatie. De Amerikaanse president Truman formuleert de Truman doctrine, inhoudend dat de Verenigde Staten economische en eventueel ook militaire hulp zullen verlenen aan landen waarvan het bestuur door een communistische minderheid wordt bedreigd.¹⁶ West-Europese landen streven naar samenwerking in de West-Europese Unie en in 1949 is de NAVO opgericht, bestaande uit de Verenigde Staten en tien West-Europese landen. In 1948 wordt in Tsjecho-Slowakije de macht door de communisten overgenomen, terwijl in hetzelfde jaar de blokkade van Berlijn plaats vindt. In 1949 zijn de twee Duitse staten formeel in het leven geroepen en in 1950 is de oorlog tussen Noord- en Zuid-Korea uitgebroken.

Gaddis heeft de vraag wanneer de Koude Oorlog geacht moet worden te zijn begonnen in die zin beantwoord dat een bepaald tijdstip niet kan worden aangewezen. Hij spreekt van een 'emerging cold war' na 1945, en gaat ervan uit dat de oorlog geleidelijk in omvang is gegroeid.¹⁷ Waarschijnlijk moet deze visie de meest juiste worden geacht.

OORZAKEN ONTSTAAN KOUDE OORLOG

Thans komen we aan de tweede vraag, die hierboven aan de orde werd gesteld: wat zijn de oorzaken van het ontstaan van de Koude Oorlog, vooropgesteld dat deze na 1945 is begonnen. Hier kan behalve aan een verschil in ideologieën gedacht worden aan een sinds 1945 gegroeid wantrouwen bij de hoogste leiding van de Sovjetunie en de Verenigde Staten. Stalin had al enkele maanden voor de eerste proefneming met de atoombom via zijn geheime dienst vernomen dat de Amerikanen bezig waren met de ontwikkeling van een nieuw wapen met een tot dusver ongekende vernietigingskracht. Hij was teleurgesteld toen hij pas kort vóór de eerste proef officieel hiervan door de Amerikaanse president op de hoogte werd gesteld. Het deed bij hem het besef ontstaan dat voor de Sovjetunie een potentiële bedreiging was ontstaan en dat het noodzakelijk was dezelfde of soortgelijke wapens te ontwikkelen. Het leidde in de daarop volgende jaren tot een wapenwedloop, terwijl zich tegelijkertijd aan beide kanten een streven naar wereldhegemonie manifesteerde. Volgens Gaddis zou ook argwaan bij de Britten en Amerikanen een rol gespeeld hebben dat de Sovjetunie een afzonderlijke vrede met Duitsland zou sluiten, die in zekere mate vergelijkbaar zou zijn met het Molotov-Ribbentrop pact van 1939.¹⁸

Toen Stalin in maart 1953 was overleden is er afwisselend sprake geweest van spanning en ontspanning; zo werd in mei 1955 met het *Staatsverdrag* tussen de vier geallieerden en Oostenrijk, waarbij de bezetting van Oostenrijk werd beëindigd, een zekere ontspanning teweeg gebracht. In 1962, toen op Cuba Russische raketbases bleken te zijn gebouwd vanwaar intercontinentale raketten konden worden gelanceerd, ontstond, toen de Verenigde Staten ontmanteling hiervan eisten, een ongeken- de spanning, omdat men vreesde dat nu een oorlog tussen de supermogendheden kon uitbreken. In 1972, toen de twee Duitse staten elkaar bij het *Grundlagenverdrag* – onder voorbehoud – erkenden, was er weer sprake van een zekere ontspanning¹⁹ en in 1975 werd met de beëindiging van de oorlog in Vietnam tot op zekere hoogte enige ontspanning gerealiseerd. In 1979 werd met de inval van Sovjet troepen in Afghanistan echter weer nieuwe spanning gecreëerd. Het betreft hier slechts enkele voorbeelden uit een reeks van gebeurtenissen die illustreren

dat er voortdurend sprake was van een toe- of afnemend antagonisme. Opvallend was dat men zich bewust was van het wederzijdse wantrouwen en dat daarom meer of minder regelmatig topconferenties werden gehouden, waarde wereldleiders belangrijke problemen bespraken en poogden een oplossing daarvoor te vinden. Er werd met andere woorden voortdurend nagegaan hoe men kon komen tot het verminderen of wegnemen van een van de oorzaken van de Koude Oorlog. In een gewone oorlog is een dergelijk fenomeen onbekend.

HET ONDERSCHIED 'AANLEIDING TOT' EN 'OORZAAK VAN' TOEGEPAST OP DE KOUDE OORLOG

Gebeurtenissen voorafgaand aan het einde van de Koude Oorlog
Alvorens op de derde vraag nader in te gaan zal eerst enige aandacht worden besteed aan de ontwikkelingen die zich vanaf 1985 in de Sovjetunie en haar satellietstaten voordeden. In dat jaar werd Michail Gorbatsjov tot secretaris generaal van de Communistische Partij van de Sovjetunie (CPSU) benoemd. Hij maakte meteen duidelijk dat ingrijpende maatregelen moesten worden genomen om tot vernieuwing en hervorming van het maatschappelijk en economisch bestel van de Sovjetunie te komen. Tijdens het partijcongres van de CPSU op 28 juni 1988 werd besloten de deelstaat-republieken van de Sovjetunie een grotere zelfstandigheid te verlenen terwijl verder elementen van de markteconomie werden geïntroduceerd.²⁰ Nadat zich tegelijk in Polen belangrijke veranderingen hadden voltrokken, vond op 2 mei 1989 een opmerkelijke gebeurtenis plaats aan de grens tussen Oostenrijk en Hongarije: op die dag werd daar met de nodige publiciteit het IJzeren Gordijn verwijderd met als gevolg dat illegale grensoverschrijding hier nu vrij gemakkelijk werd. Nadat in de eerste maanden hierna een klein aantal vakantiegangers uit de Duitse Democratische Republiek (DDR) door deze nieuwe opening naar Oostenrijk en vervolgens de Duitse Bondsrepubliek (BRD) was gevlucht, ontstond in de loop van augustus plotseling een snel groeiende stroom van uit de DDR afkomstige vluchtelingen. Nieuwe ontwikkelingen volgden elkaar hierna in hoog tempo op, want in het najaar ontstonden oppositiegroepen in de DDR die hervormingen eisten en opriepen tot het houden van vrije verkiezingen. Op 9 november werd vervolgens de muur in Berlijn geopend

en begin 1990 verklaarde Gorbatsjov, die in het najaar van 1988 een vereniging van de twee Duitse staten nog 'onbespreekbaar' had genoemd²¹, geen bezwaar meer te hebben tegen een eventueel samengaan van de DDR en de BRD. Op 18 maart 1990 vonden in de DDR vrije verkiezingen plaats en kort daarna zijn onderhandelingen begonnen over het sluiten van verdragen om de deling van Duitsland definitief te beëindigen. Het resultaat was dat in de zomer van 1990 de volgende vier verdragen konden worden getekend:

- *Staatsverdrag* van 18 mei 1990 tussen de Bondsrepubliek en de DDR inzake het in het leven roepen van een monetaire, economische en sociale unie tussen de twee Duitse staten.

- *Wahlverdrag* van 3 augustus 1990 tussen de bondsrepubliek en de DDR inzake het in beide landen houden van verkiezingen voor de Duitse Bondsdag.

- *Zwei-plus-Vier Verdrag* van 12 september 1990 tussen de Bondsrepubliek, de DDR, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Sovjetunie. Hierin werden de grenzen van het te verenigen Duitsland vastgelegd, de bezetting van het Duitse grondgebied door de vier geallieerden alsmede de daarmee verband houdende rechten en verantwoordelijkheden van deze vier landen beëindigd.

- *Einigungsverdrag* van 31 augustus 1990 tussen de Bondsrepubliek en de DDR, waarin de grondwet van de Bondsrepubliek werd aangepast en waarin regelingen werden opgenomen voor de toepassing van de wetgeving van de Bondsrepubliek en de DDR in het te verenigen Duitsland. Voorts werd hierin de geldigheid van de door beide staten gesloten verdragen bevestigd, werden de vorderingen en schulden van de DDR overgenomen door het te verenigen Duitsland en werden afspraken gemaakt inzake gezondheidszorg, milieubescherming, sociale zekerheid, onderwijs, cultuur en wetenschapsbeoefening. Met deze verdragen werd de soevereiniteit van Duitsland volledig hersteld.²² Op 3 oktober 1990 zijn de twee Duitse staten daarop in één verenigd Duitsland opgegaan, al was de Bondsrepubliek hier onmiskenbaar de dominerende partij.

In dezelfde periode en in 1991 hebben zich in de Sovjetunie stormachtige ontwikkelingen voorgedaan. Nadat in maart 1990 de Baltische staten zich onafhankelijk hadden verklaard en in augustus en september 1991 andere Sovjetrepublieken dit voorbeeld hadden gevolgd, kwamen de

twaalf sovjetrepublieken op 1 oktober 1991 overeen een nieuwe economische unie te vormen. Op 18 oktober 1991 hebben de Russische federatie en acht sovjetrepublieken een verdrag voor een economische unie getekend en op 8 december 1991 hebben de Russische Federatie, de Oekraïne en Belorussia (Wit-Rusland) een Gemenebest van Onafhankelijke Staten gevormd. Enkele weken later hebben acht andere voormalige Sovjetrepublieken zich hierbij aangesloten. Op 25 december 1991 is Gorbatsjov, nadat de republieken van het Gemenebest hem hiertoe hadden opgeroepen, afgetreden.

VERWEVENHEID VAN DE KOUDE OORLOG MET DE TWEEDE WERELDOORLOG

In het bovenstaande betoog valt op dat met de verdragen, waarmee voor Duitsland de Tweede Wereldoorlog werd beëindigd, tevens een belangrijke bijdrage werd geleverd aan de beëindiging van de Koude Oorlog. Omdat anderzijds het begin van de Koude Oorlog nauw verband houdt met het einde van de Tweede Wereldoorlog moeten we vaststellen dat de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog nauw met elkaar verweven zijn. De strijd tussen enerzijds het nationaal-socialistische Derde Rijk, het fascistische Italië en anderzijds de West-Europese mogendheden en de Verenigde Staten werd begonnen en volgehouden voornamelijk omdat de hoogste leiding van het Derde Rijk zich voortdurend onbetrouwbaar toonde, afspraken niet nakwam en toezeggingen niet gestand deed. De oorlog tussen de Sovjetunie en het Derde Rijk daarentegen was er in de eerste plaats een tussen landen met verschillende ideologieën. Toen de vijandelijkheden van de Tweede Wereldoorlog waren beëindigd, bleek de ideologische tegenstelling tussen marxisme-leninisme en kapitalisme, die eerder al latent aanwezig was, plotseling onoverbrugbaar en ontstond, mede omdat een gewapend conflict tussen de supermogendheden te riskant werd geacht, de Koude Oorlog.

Oorzaken van en aanleiding tot het beëindigen van de Koude Oorlog

Het in de geschiedschrijving bij een gewone oorlog vaak gemaakte onderscheid tussen 'de aanleiding tot' en 'de oorzaken van' het uitbreken van zo'n oorlog, wordt in relatie tot de Koude Oorlog niet gemaakt. Er kunnen,

zoals hierboven al naar voren kwam, wel enkele oorzaken voor het ontstaan van de Koude Oorlog worden aangegeven, maar het is niet eenvoudig, zo niet onmogelijk, een bepaalde aanleiding te noemen. Als men toch een bepaalde aanleiding zou willen noemen, bijvoorbeeld de afkondiging van de Truman doctrine, moet dit speculatief worden geacht. Opmerkelijk genoeg kan echter, anders dan bij een gewone oorlog, bij het beëindigen van de Koude Oorlog wel het onderscheid tussen 'aanleiding tot' en 'oorzaak (of oorzaken) van' worden gemaakt. Als aanleiding tot het einde van de Koude Oorlog kan het verwijderen van het IJzeren Gordijn tussen Oostenrijk en Hongarije op 2 mei 1989 worden beschouwd. Deze daad leidde immers tot het ontstaan van de reusachtige stroom vluchtelingen uit de DDR naar de Bondsrepubliek, het openen van de grenzen van de DDR en uiteindelijk tot de vereniging van de twee Duitse staten. Natuurlijk had zich voor mei 1989 in met name Polen en de Baltische staten ook al de nodige onrust voorgedaan, die wees op grote ontevredenheid van de bevolking met het politieke en economische systeem in die landen, maar een rechtstreeks oorzakelijk verband van deze gebeurtenissen met het einde van de Koude Oorlog kan moeilijk worden aangewezen.

Als oorzaak van het einde van de Koude Oorlog kan in de eerste plaats de ontevredenheid van de meerderheid van de bevolking van de landen met een planeconomie en het marxisme-leninisme worden genoemd. Voorts was, zoals Zbigniew Brzezinski heeft betoogd, 'het verlies van vertrouwen in de doctrine onder de heersende communistische elites' wezenlijk voor de val van het communisme en daarmee voor het einde van de Koude Oorlog.²³ Vooral dit laatste heeft een crisis veroorzaakt, die geworteld was in de 'onvoldoende staat van dienst' van het communisme. De crisis werd met name bewerkstelligd, zoals Couwenberg heeft opgemerkt, door de omstandigheid dat de werkelijkheid in de Sovjetunie wezenlijk verschilde van de situatie zoals die volgens de theorie zou moeten zijn. In feite was immers in het reëel bestaande socialisme een nieuw type feodale (standen)maatschappij ontstaan, waarin men meer privileges genoot, naarmate men hoger op de maatschappelijke ladder stond²⁴. De situatie leek sterk op die, welke Masaryk zestig jaar eerder had gesignaleerd.

Men kan hiertegen aanvoeren dat de marxistisch-

leninistische theorie zich kenmerkt door haar emancipatorische strekking. De heerschappij van de arbeidersklasse staat in dienst van de emancipatie van de mens en moet op basis van de communistische wereldbeschouwing leiden naar de opbouw van een klassenloze maatschappij. Kenmerkend daarvoor zijn maatschappelijk zelfbestuur met productiemiddelen die aan de gemeenschap (moeten) worden gebracht. In de Sovjetunie en de satellietstaten was een socialistische maatschappij opgebouwd, maar deze verkeerde nog in een tussenstadium, want hierin moesten de voorwaarden worden gecreëerd voor de overgang naar het communisme; hierin zou het hoogste doel moeten worden bereikt.²⁵ In dit verband zou het waarschijnlijk zuiverder zijn om te betogen dat de communistische elites het vertrouwen hadden verloren dat het hoogste doel ooit zou worden bereikt. Men zou er daarom de voorkeur aan geven te streven naar de vorming van een kapitalistische maatschappij met een markteconomie. Dit zou geen terugkeer betekenen naar het 'imperialistische stadium' van het kapitalisme, dat ooit als vertrekpunt is beschouwd voor de ontwikkeling van de marxistisch-politieke economie²⁶, maar het zou als een ingrijpende aanpassing kunnen worden beschouwd in een proces, dat sinds het 19e partijcongres van de CPSU op 28 juni 1988 in een nieuwe fase was terecht gekomen.

Er is nog een factor, van geheel andere aard dan die welke hierboven werden genoemd, die een rol kan hebben gespeeld bij de ondergang van het communisme in Oost Europa. Het betreft hier het in 1983 gelanceerde Strategisch Defensie Initiatief (SDI) van de Verenigde Staten. Dit had betrekking op het onderzoek naar de mogelijkheden om vijandelijke ballistische raketten met behulp van röntgenlasers of chemische lasers in de ruimte uit te schakelen voordat deze hun doel zouden hebben bereikt. Vanaf 1985 hebben de Verenigde Staten overeenkomsten met Groot-Brittannië, de Duitse Bondsrepubliek, Israël, en Japan gesloten om het SDI plan uit te voeren²⁷. Zelfs vanuit Nederland is een (bescheiden) bijdrage aan SDI geleverd.²⁸ Anderzijds heeft het plan bij sommige bondgenoten van de Verenigde Staten stof doen opwaaien en tot verdeeldheid geleid. In Frankrijk werd een soort alternatief onder de naam Eureka gelanceerd.²⁹ De achterliggende gedachte van SDI was dat het creëren van een defensief systeem dat niemand bedreigde, de voorkeur zou verdienen

boven het laten voortbestaan van een situatie, waarin de supermogendheden met ballistische raketten elkaar met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid konden vernietigen.³⁰ De Verenigde Staten en hun bondgenoten zouden hiermee een voorsprong krijgen op de Sovjetunie, waarin al jaren onderzoek werd gedaan naar technologieën om ballistische raketten uit te schakelen. De Sovjetunie zou hiertegen niet opgewassen zijn en daarmee zou de geloofwaardigheid van de leiding van het land zijn ondermijnd.

CONCLUSIE

Zeventig jaar communisme in de Sovjetunie kan als een mislukt experiment worden beschouwd. Het heeft zowel in Rusland als later in de satellietstaten veel schade berokkend en het zal decennia duren voor deze enigszins zal zijn hersteld. Het communisme heeft mede geleid tot de Koude Oorlog, maar men kan niet stellen dat het hiermee onlosmakelijk is verbonden. Er is tegenwoordig een communis opinio dat de Koude Oorlog na de Tweede Wereldoorlog en niet al na de Eerste Wereldoorlog is ontstaan. Het kan zinvol zijn de fouten en tekortkomingen te inventariseren en aan te geven waar de stellingen van het marxisme-leninisme onjuistheden bevatten. Overtuigend kan worden vastgesteld dat een klassenloze samenleving in de praktijk niet kan worden gerealiseerd, al wordt deze idee, waarin met nieuwe methoden een 'low-cost-verzorgingsstaat' moet worden opgebouwd, door sommigen nog steeds als een te verwezenlijken ideaal beschouwd.

Mr. J.C.E. van den Brandhof heeft zich vele jaren bezig gehouden met internationale samenwerking op het gebied van defensieonderzoek. Daarnaast heeft hij aan verschillende wetenschappelijke publicaties meegewerkt.

NOTEN:

- 1 B.W. Schaper, *Het trauma van München*, Amsterdam/Brussel, 1976, p. 168.
- 2 J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, Amsterdam, 1988, p. 247.
- 3 Nicolas Werth, 'Een staat tegen zijn volk', in: *Zwartboek van het communisme*, Amsterdam/Antwerpen, 1997, p. 183.
- 4 *Ibidem*, p. 195.

- 5 Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 257.
- 6 Th. Limperg, *Limperg's Dagboek van zijn studiereis naar de Verenigde Staten in 1929*, Leiden/Antwerpen, 1979, p. 38.
- 7 Emil Ludwig, *Gesprekken met Masaryk*, Arnhem, 1935, pp. 181-184.
- 8 J.C.E. van den Brandhof, 'De Koude Oorlog of een koude oorlog', in: *Internationale Spectator*, november 2007, p. 257.
- 9 Dmitri Volkogonov, *Triomf en tragedie*, 1988.
- 10 *Helsingin Sanomat*, International Edition 7 november 2007.
- 11 Schaper, *Het trauma van München*, pp. 168-169.
- 12 B.V.A. Röling, *Vredeswetenschap*, Utrecht/Antwerpen, 1981, p. 63.
- 13 André Fontaine, *Het rode gevaar*, Amsterdam, 2007, pp. 82-83.
- 14 Röling, *Vredeswetenschap*, p. 68.
- 15 Bent Jensen, *Den lange befrielse, Bornholm besat og befriet*, Odense, 1999, p. 315.
- 16 W.H. Roobol, 'Verdeeldheid en dominantie', in: *Geschiedenis na 1945*, Utrecht/Antwerpen 1985, p. 164.
- 17 John L. Gaddis, *The cold war*, Londen, 2007, p. 32.
- 18 Ibidem, p. 18.
- 19 G.J.M. van Wissen, *Het staatsrecht van de DDR*, Zwolle, 1986, p. 19.
- 20 'Gorbatsjov begreep oude Sovjetunie beter dan nieuwe', in: *NRC-Handelsblad*, 27 december 1991.
- 21 'Moskou tegen herenigen van Duitse staten', in: *NRC-Handelsblad*, 25 oktober 1988.
- 22 H. Weber, *DDR: Grundriss der Geschichte*, Hannover, 1991, p. 236.
- 23 Zbigniew Brzezinski, *Het grote falen*, Schiedam, 1989, p. 266.
- 24 S.W. Couwenberg, *Gezag en vrijheid*, Zwolle 1991, p. 132.
- 25 L. Prakke c.s., *Van der Pot-Donner, Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, (12e druk) Zwolle, 1989, p. 92; zie ook: Georg Brunner, 'Das Staatsrecht der Deutschen Demokratischen Republik', in: J. Isensee en P. Kirehhof, *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Band 1, Heidelberg, 2003, pp. 541-542.
- 26 H. Steussloff e.a., *Dialektischer und historischer Materialismus*, Berlijn, 1974, p. 23.
- 27 'Japan besluit mee te doen aan Star Wars', in: *NRC-Handelsblad*, 9 september 1986.
- 28 'Nederland neemt niet deel aan SDI, industrie mag wel', in: *NRC-Handelsblad*, 5 oktober 1986.
- 29 'Parijs verwacht triomf van Eureka', in: *NRC-Handelsblad*, 27 juni 1985.
- 30 Hans van Zwet, 'Kiezers in de ruimte', in: *De Vliegende Hollander*, 1990, p. 10.
- 31 M Gaggi en E. Narduzzi, *Het einde van de middenklasse*, Amsterdam, 2007, p. 14.

LIBERALE GELDPOLITIEK

PHILIP RUIJS

Op donderdag 24 oktober 1929 ging het mis in de financiële wereld. Een extreme daling van de aandelenkoersen op de New York Stock Exchange deed grote paniek ontstaan onder de beleggers. Zij probeerden zo snel mogelijk hun aandelen te verkopen, waardoor de koersdaling alleen maar verder doorzette en de problemen toenamen. Deze zwarte donderdag was nog maar het begin van de beurskrach die uiteindelijk pas in de zomer van 1932 zijn dieptepunt zou bereiken. Leningen konden niet meer terugbetaald worden en banken gingen massaal failliet. De auteur vraagt zich in het hiernavolgende artikel af of een liberaal altijd maar kan vasthouden aan zijn rotsvaste geloof in de vrije markt. Zijn er wellicht situaties denkbaar waarin het goed zou zijn als een centrale bank meer in de pap te brokken heeft? Hierbij richt hij zich met name op de geldschepping door commerciële banken.

Hoe staat een liberaal tegenover de kredietcrisis van de afgelopen zomer? Moet de liberaal koppig vasthouden aan zijn geloof in de vrije markt of moet hij, gezien deze onevenwichtigheden, toegeven dat centrale banken en financiële toezichthouders een (nog) grotere vinger in de pap moeten krijgen? In dit artikel wil ik de aandacht richten op één punt dat doorgaans het centrale onderwerp was binnen discussies van liberalen over dergelijke economische taferelen; de *geldschepping*. Dit onderwerp is niet alleen interessant omdat het een slijtzwam was tussen vrijhandelspromotors, het zal net zo interessant zijn vanwege het licht dat enige kennis van dit fenomeen op deze economische toestanden kan werpen.

INFLATIE EN GELDSCHEPPIING

Dit jaar kwamen er berichten over een *hyperinflatie* uit Zimbabwe. Het prijsniveau steeg met duizenden procenten

per jaar en de regering van president Mugabe dreigde winkeliers met fikse sancties om te proberen te voorkomen dat prijzen zouden worden verhoogd. Het opmerkelijke van deze berichten was dat ze eigenlijk niet ingingen op de vraag wat nu precies deze gigantische prijzenstijgingen veroorzaakte. Een econoom kan daar maar één goede verklaring voor verschaffen: De regering van Mugabe moet de drukpersen van de papiergelddrukkerij met gigantische snelheid laten rollen om met nieuw geschept geld haar uitgaven te bekostigen. En deze geldschepping maakt het 'aanbod' van het geld groter, waardoor de ruilwaarde van het geld gaat dalen; wat hetzelfde betekent als een stijgend prijsniveau. We gebruiken het woord inflatie in het dagelijks leven als synoniem voor stijgende prijzen, maar deze term wordt door economen ook gebruikt om de oorzaak van het fenomeen van stijgende prijzen aan te duiden. Letterlijk een 'opgeblazen' geldhoeveelheid. Dit inzicht, dat de waarde van geld onderhevig is aan de krachten van vraag en aanbod, heet in de economische wetenschap de kwantiteitstheorie: Het is de kwantiteit (hoeveelheid, aanbod) van het geld in circulatie dat het prijsniveau voornamelijk bepaald. En het verhogen van de geldhoeveelheid zal de (nominale) vraag naar producten doen toenemen waardoor prijzen gaan stijgen.

Natuurlijk wordt de waarde van geld niet alleen beïnvloed door de aanbodzijde, ook de vraagzijde beïnvloedt de waarde van geld. Met 'de vraag naar geld' wordt de behoefte gedeut om een bepaalde hoeveelheid geld direct (in de portemonnee of op een rekening-courant) beschikbaar te houden. Een fictief karakter als Dagobert Duck lijkt een oneindige 'vraag naar geld' te hebben; hij zwemt erin in zijn geldpakhuis en ziet geld zo als het ultieme consumptiegoed. Bijna alle mensen gebruiken geld echter als ruilmiddel en zullen zo niet een oneindig verlangen hebben naar geld, maar op een gegeven moment dit geld gaan omruilen tegen consumptiegoederen.¹ De

'vraag naar geld' zal daarom in de regel mee veranderen met de geldhoeveelheid en het prijsniveau, want zodra prijzen hoger worden zal ook de behoefte naar direct beschikbaar geld gaan stijgen.

De vroege varianten van de kwantiteitstheorie waren de eerste belangrijke stappen in de richting van de economische wetenschap. De Spaans scholastici (circa zestiende eeuw) hadden bijvoorbeeld al goed door dat het goud en zilver wat de conquistadores vanuit Amerika naar Europa brachten vooral de prijzen verhoogde.² En ook filosoof John Locke (1632-1704) was een vroege pionier van de kwantiteitstheorie, hoewel volgens zijn theorie prijzen proportioneel lijken te veranderen met de geldhoeveelheid. Hieruit zou je moeten concluderen dat door een stijging van de geldhoeveelheid met bijvoorbeeld een tiende, alle prijzen ook met een tiende zouden stijgen. De Iers-Franse bankier Richard Cantillon (1680-1734), soms gezien als de eerste echte econoom, wees erop dat dit niet helemaal correct was³: Want hij maakte duidelijk dat nieuw geld altijd op een bepaald punt de economie binnen komt, waardoor eerst de prijzen zullen gaan stijgen van de goederen die de mensen kopen die dat nieuwe geld als eerste in handen hebben, en daarna de goederen die worden gekocht door de mensen die als tweede het nieuwe geld in handen krijgen, enzovoorts. Zo zal het prijsniveau inderdaad gaan stijgen, maar niet alle prijzen zullen evenredig stijgen. Want verschillende mensen zullen een verschillende vraag uitoefenen naar de te verkrijgen producten, waardoor sommige prijzen sneller zullen stijgen dan anderen. Ter illustratie: Zeeheld Piet Hein wordt door het veroveren van de 'Zilvervloot' op de conquistadores rijker dan de rest van Nederland doordat hij nu een groter deel van het geld in handen heeft en dus een groter gedeelte van de totale koopkracht kan uitoefenen. Maar hij profiteert nog op een tweede manier: De prijzen van de goederen die hij gaat kopen zijn nog niet aangepast aan de nieuwe hoeveelheid geld die hij gaat toevoegen aan de economie, dus hij profiteert van prijzen die nu nog lager zijn. Anderen worden natuurlijk benadeeld door inflatie doordat hun koopkracht verminderd. En ook al stijgt iemands inkomen mee door de inflatie, degene wiens inkomen later stijgt dan de prijzen van de producten die hij gewoonlijk koopt zal nog steeds benadeeld worden. De grootste verliezers van

geldschepping zijn natuurlijk mensen met een vast inkomen, zoals veel gepensioneerden.

Deze kwantiteitstheorie is natuurlijk geen gecompliceerd theoretisch hoogstandje. Helaas behoort het vaak niet tot het denkgereedschap van de meeste mensen. Sommigen concluderen maar al te naïef dat geld een toverstaf is, omdat door het uitgeven van een onbenullig stukje papier het lijkt alsof uit het niets iets nuttigs ontstaan is. Maar een papiergelddrukkerij kan natuurlijk geen consumenten- of kapitaalgoederen uit het niets creëren. Geld wordt namelijk nooit gebruikt in de technische productieprocessen, alleen in ruilprocessen.⁴ Geldschepping creëert geen goederen, geldschepping *herverdeelt* de koopkracht richting de mensen die als eerste het nieuwe geld in handen krijgen: Als een overheid papiergeld bijdruckt (of wanneer een valsemunter papiergeld vervalst) wordt er koopkracht toegeëigend. Daarom is het een soort belasting, zij het een verborgen belasting, omdat veel mensen niet inzien waar het vandaan komt. Het gevaar van geldschepping ligt precies in het effect dat het de prijzen van goederen onevenredig en ongelijktijdig verandert waardoor het de boekhouding van bedrijven verstoort en daarmee ook het prijsmechanisme. In extreme gevallen kan het economieën compleet verstoren, zoals hyperinflaties tentoonspreiden.

Inflaties en hyperinflaties zijn voornamelijk te danken geweest aan het laten bijdrukken van papiergeld door politici. Maar papiergeld is geen overheidsuitvinding geweest! Het is ontstaan doordat bankiers biljetten gingen afgeven voor het deponeren van goud- of zilvergeld die vervolgens als goud- of zilvergeld werden gebruikt. Vandaar natuurlijk de term *bankbiljetten*. Overheden zijn het uitgeven van bankbiljetten gaan imiteren en monopoliseren door via geprivilegieerde banken (de voorlopers van centrale banken) hun eigen bankbiljetten te introduceren. Door later hun inruilbaarheid tegen goud of zilver af te schaffen werd de *papieren standaard* volmaakt. Hiervan is het grote voordeel voor politici dat ze in tijden van financiële nood gewoon papiergeld kunnen bijdrukken waardoor ze geen onpopulaire belastingverhogingen hoeven te verordenen. Zo werd de laatste jaren de begroting van de Verenigde Staten deels gefinancierd door de Federal Reserve (de Amerikaanse centrale bank) staatsobligaties te laten opkopen met geld dat ze gewoon

bijdrukken; het zogenaamde *monetiseren van de staats-schuld*.⁵ Een van de meest zichtbare gevolgen is dat het aanbod Dollars sneller gegroeid is dan het aanbod Euro's waardoor de prijs van een Dollar in Euro's zo is gaan dalen.

Het tot de jaren '30 van de twintigste eeuw bestaande geldsysteem waarbij papiergeld inwisselbaar was voor een bepaalde hoeveelheid goud, wordt vaak de *gouden standaard* genoemd, in tegenstelling tot de niet inwisselbare papieren standaard. Papiergeld werd toen niet beschouwd als geld op zich, maar als een certificaat dat recht gaf op een bepaalde hoeveelheid goud, wat het werkelijke geld was. Termen als een *gemengde standaard* of goudkernstelsel zijn voor dat systeem daarom ook betere termen, want goud en papier werden naast elkaar gebruikt en het papiergeld was nooit volledig gedekt door goud. Omdat de ongedekte papiergeldhoeveelheid kon worden vergroot was het recht om papiergeld in te ruilen voor goud niet een perfect middel tegen inflatie, hoewel het de speelruimte van politici zeker verkleint ten opzichte van een pure papieren standaard.⁶ Wie het bovenstaande in acht neemt kan waarschijnlijk begrip opbrengen voor het pleiten van sommige liberalen voor een gouden standaard, aangezien het problematisch is voor de economie wanneer politici over de mogelijkheid beschikken de papiergelddrukpersen te gebruiken voor de financiering van alles dat ze goeddunken. Tegenwoordig wordt de oplossing van dit probleem eerder gezien in het wegnemen bij de uitvoerende macht van de bevoegdheid om papiergeld te drukken en dit te plaatsen bij een soort monetaire macht; de centrale bank. Het achterliggende idee is dat een 'onafhankelijke' centrale bank minder beïnvloed zal worden door de korte termijn belangen van herkiezbare politici. Tot op zekere hoogte kan dit werken. Maar centrale bankbestuurders zijn net zo goed politici (in de zin van makers van overheidsbeleid), die net zo goed naar de korte termijn kunnen kijken. Een goed voorbeeld daarvan kan gegeven worden: Van centrale banken wordt vaak verwacht dat ze werkloosheid helpen bestrijden. Nu is het een bekende truc om de werkloosheid te verlagen door (via het bankwezen) nieuw geschept geld aan bedrijven te gaan lenen. Door dit krediet kan men het in dienst nemen gaan veroorloven van werklozen die zichzelf voorheen uit de markt prezen. Het

loonsverhogende effect van het nieuwe geld werkt op een gegeven moment echter door in hogere prijzen van consumentengoederen. En de vakbonden die doorgaans deze hoge looneisen stellen houden deze geldontwaarding in de gaten, waardoor ze na verloop van tijd hun looneisen weer omhoog bijstellen. In de tussentijd is ieders geld weer minder waard geworden, met alle gevolgen van dien.

De grootste rem op inflatie zou het wegnemen van de bevoegdheid van de overheid zijn om zich ook maar enigszins met geld te bemoeien. Want als mensen zelf hun ruilmiddel mochten kiezen dan zouden ze niet snel een ruilmiddel kiezen dat constant in waarde daalde. Maar genoeg voor nu over de discussie rond goud versus papier. De meest interessante discussie voor liberalen zou hierom moeten gaan: De geldschepping door het commerciële bankwezen.

HET BANKWEZEN EN GELDSCHEPPIING

Iemand's saldo of tegoed van zijn bankrekening is een *geld-surrogaat*: Het is een direct opeisbare claim op contant geld dat eenzelfde functie verleent als contant geld, omdat men via cheques, betaalpassen en overschrijvingen anderen kan betalen in iets dat anderen ook als gelijkwaardig zien aan contant geld; namelijk claims op contant geld. Precies omdat een banksaldo als geldsurrogaat gebruikt wordt vermindert de noodzaak tot het voorhanden hebben van contant geld. Hierdoor zien banken de mogelijkheid om meer geldsurrogaten te scheppen dan dat er contant geld tegenover staat, doordat de bank erop vertrouwt dat hun klanten erop vertrouwen dat de bank altijd hun claims op contant geld kan verzilveren. Zolang dit vertrouwen er is kan een bank het zich dus permitteren maar een deel als reserve in kas houden van wat ze zich verplicht hebben in contanten uit te betalen aan hun clientèle. Commerciële banken worden daarom als geldscheppende instellingen bestempeld: Ze kunnen praktisch 'uit het niets' geld(surrogaten) creëren door bij iemand op zijn rekening simpelweg het saldo te verhogen. Dit nieuw geschepte geld komt in de regel tot stand als een lening. De dekking die een bank heeft in contanten ten opzichte van wat ze verplicht zijn te betalen in contanten heet hun (*fractionele*) reserve.

Deze geldschepping is niet zonder risico. Wanneer

klanten hun vertrouwen in de bank verliezen kan de geldschepping leiden tot een bankrun. Klanten zullen zich dan haasten om hun claims te verzilveren, zoals in september van dit jaar de Britse bank *Northern Rock* overkwam. Hoe minder dekking een bank heeft hoe groter natuurlijk de kans is dat een bankrun een bank failliet maakt, want op een gegeven moment zal de reserve op zijn en de resterende tegoeden onbetaald blijven. Een deel van de clientèle zal dan op de curator moeten wachten, hoewel het in veel landen nu zo is dat dit saldo (gedeeltelijk) verzekerd is door een centrale bank. Niet alleen een banksaldo functioneert als geldsurrogaat. In de negentiende eeuw brachten commerciële banken hun eigen bankbiljetten uit die feitelijk hetzelfde functioneren als banksaldo's, alleen de vorm is anders. Deze manier van het particulier uitgeven van geldsurrogaten is tegenwoordig in vrijwel alle landen verboden, met Schotland als bekendste uitzondering.⁸ Een commerciële bank is dus in staat de geldhoeveelheid te vergroten door ongedekte bankbiljetten of banktegoeden uit te lenen, aangezien deze als geld gebruikt worden.

In de negentiende eeuw ontstond over dit geldschepende vermogen van banken een controverser onder economen, onder wie natuurlijk ook liberalen.⁹ De economen die later bekend stonden als de *Currency School*¹⁰ wilden het uitlenen door commerciële banken van ongedekt papiergeld aan banden leggen en het liefst laten monopoliseren door één goed controleerbare instelling. Samuel Loyd (1796-1883), aanvoerder van de *Currency School*, stelde dat concurrentie tot een hoger aanbod van goederen leidt, maar dat het publieke belang in het geval van papiergeld juist bij een gelimiteerd aanbod moest liggen. Daarom moest concurrentie niet op geldcreatie worden toegepast.¹¹ De *Currency School* identificeerde de uitbreidende ongedekte circulatie van bankbiljetten en de plotselinge contractie daarvan zodra de reserves te snel opraakten, als de belangrijkste drijfkracht achter de haussés (periodes met stijgende prijzen) en de turbulente crises die daarop volgden. Het lukte de *Currency School* destijds hun *Currency Principle*, dat stelde dat alle bankbiljetten volledig gedekt moesten zijn, praktisch tot wet te verheffen.¹² Premier Peel kreeg dit voorstel in 1844 door het parlement¹³: Verdere uitgaven van niet door goud gedekte bankbiljetten werden aan banden gelegd, in het

bijzonder die van de invloedrijke *Bank of England*. Loyd en Peel hadden echter één zeer stupide denkfout gemaakt: Ze beschouwden (ongedekte) banksaldo's niet als onderdeel van de geldhoeveelheid, zoals bankbiljetten. Na het invoeren van deze wet konden banken dus gewoon via saldoverhogingen ('boekkrediet') meer ongedekte geldsurrogaten scheppen, die bijvoorbeeld middels cheques werden uitgegeven. Zo kon in de praktijk niet worden bewezen of de fluctuaties van haussés en crises door de geldschepping veroorzaakt of versterkt werd, aangezien deze na 1844 nog steeds voorkwamen.

In oppositie van het *Currency Principle* ontstond de *Banking School*¹⁴, die bankiers juist wel de vrijheid wilden laten om naar eigen inzicht slechts een gedeelte gedekt te hebben van de banktegoeden en bankbiljetten die zij in omloop hadden gebracht. Ze hadden hier niet altijd coherent argumenten voor: Volgens hun *Banking Principle* had het bankwezen een passieve functie in het uitlenen van ongedekte bankbiljetten of banksaldo's, dat zo geheel geregeld zou worden door de vraag daarvoor vanuit het bedrijfsleven.¹⁵ Een bank kon volgens John Fullarton (1780-1849) nooit 'te veel' bankbiljetten in omloop brengen, zoals voor het *Currency Principle* elk ongedekt bankbiljet 'te veel' was. Want als het publiek geen bankbiljetten meer nodig had dan zouden deze gewoon weer terugkeren bij de bank voor betaling in muntgeld.¹⁶ De *Banking School* was nogal ambivalent betreffende de kwantiteitstheorie. Thomas Tooke (1774-1858) oordeelde dat een grotere geldhoeveelheid niet de oorzaak was, maar juist het gevolg van stijgende prijzen.¹⁷ En als de kwantiteitstheorie wel werd geaccepteerd gold deze alleen onder bepaalde voorwaarden.¹⁸ James Wilson (1805-1860) populariseerde het *Banking Principle* middels het door hem opgerichte vrijhandelsblad *The Economist*. Volgens hem was het voordeel van banken dat muntgeld effectiever werd benut (geëconomiseerd) door het gebruik van dit gouden muntgeld te reduceren in het geheel der transacties. Wilson wilde met die stelling een parallel trekken met mensen die beurtelings een grasmaaiër gebruiken waardoor minder grasmaaiers nodig zijn, en mensen die beurtelings gouden munten gebruiken waardoor minder gouden munten nodig zijn. Door het vrijmaken van het dure goud uit het economisch verkeer zou zo kapitaal vrijkomen.¹⁹

Het *Banking Principle* klopt uit economisch oogpunt

simpelweg niet. Bankiers zijn niet ‘passief’ in hun handelen; het is vrij duidelijk dat banken door het verlagen van hun rente de afzet van hun ongedekt krediet kunnen vergroten, zoals elk bedrijf de hoeveelheid van de door hen verkochte of verhuurde goederen meestal kan vergrootten door de prijs daarvan te verlagen. Toch kon de Banking School het handelen van bankiers goed verdedigen doordat het Banking Principle doorgaans werd gezien als het vrijhandelsstandpunt, wat destijds populair was. Liberalen die het Currency Principle onderschreven zagen ongedekte tegoeden en bankbiljetten echter als een fraude die niet op de markt thuishoort. Dat mogen sommigen wellicht overdreven vinden, wie observeert hoe een bankfaillissement vele rekening- en biljethouders dupeert kan gemakkelijk tot dit standpunt gebracht worden. Geen van beide principes wordt tegenwoordig als een noodzakelijk instituut voor een goed functionerende economie gezien. Ze vormen wel het goede startpunt voor een analyse van de huidige geldpolitiek: Het principe van de noodzaak van een centrale bank.

GELDPOLITIEK VAN EEN CENTRALE BANK

Centrale banken zien wel degelijk toe op de geldschepping van commerciële banken. Maar aangezien de minimumvereisten voor reserves in Europa 2 procent zijn, lijkt dit eerder een toegift op het Banking Principle dan het Currency Principle.²⁰ Centrale banken rekenen de ongedekte banksaldo's tot de geldhoeveelheid en beschouwen de groei daarvan als belangrijkste indicator van prijspeilstijgingen. De reden dat centrale banken niet vaak compleet doordrijven in hun (door beleggers geliefde) renteverlagingen is dat ze hiervoor het aanbod aan leningen die ze verstrekken aan commerciële banken moeten vergroten, waardoor de geldhoeveelheid snel zal groeien en de economie zo richting een inflatoire ontwijking gestuurd wordt. Het feit dat ze dit niet doen maakt een centrale bank natuurlijk nog geen ‘inflatiebestrijders’, zoals ze zichzelf graag portretteren.

Het nut van een centrale bank wordt vooral bepleit door te wijzen op de instabiliteit die op een financiële markt zonder centrale directie, supervisie en ondersteuning zou ontstaan. Een instabiliteit die zich culmineert in crises die de economie veel schade zou opleveren doordat de financiële sector dan spaartegoeden niet meer bij

de juiste investeringen kan brengen. Hoewel over het uiteindelijke ontstaan van crises veel wordt getwist, kent het verloop van de verschillende crises in de geschiedenis een aantal overeenkomende kenmerken. Een aardig begin van een financiële crisis kan zo zijn dat leningen op een zeker moment vaker dan normaal niet terugbetaald worden aan banken, zoals afgelopen zomer. Door dergelijke signalen kunnen banken zware tijden verwachten. En juist in zware tijden betekent een beperkte dekking van direct opeisbare tegoeden dat er wel erg weinig reserves zijn om de verwachte aankomende crisis uit te zitten. Nicolaas Pierson (1839-1909) – liberaal premier, minister van financiën, maar vooral invloedrijk econoom en bestuurder van *De Nederlandsche Bank* – gaf een eeuw geleden een beschrijving van een crisis die in de zomer van 2007 niet zou hebben misstaan: ‘Hoe meer het wantrouwen zich verspreidt, des te voorzichtiger gedraagt zich ieder, die plotseling geroepen kan worden tot terugbetaling van belangrijke sommen; hij stelt zich tot elke prijs in staat, aan zijne verplichtingen te voldoen; neemt geld op waar hij kan en zoveel hij kan. Dientengevolge ondergaat de rente voor kort krediet in zulke tijden een aanmerkelijke verhoging.’²¹ De crisis wordt voornamelijk aangewakkerd doordat banken ongedekt geld dat terugbetaald wordt niet meer opnieuw uit lenen. En doordat banken met wat hogere contante reserves minder bereid zijn andere banken een deel daarvan te lenen. Ze beginnen een *kredietcontractie*. Hierdoor vergrootten ze hun reserves zodat ze beter in staat zullen zijn om aan hun verplichtingen te voldoen. Het kleinere aanbod leningen veroorzaakt een stijgende rente, wat betekent dat bedrijven moeilijker leningen kunnen bemachtigen om hun activiteiten voort te zetten. Vooral bedrijven die al in moeilijkheden zitten kunnen zo geen krediet meer krijgen om op de been te blijven, waardoor het aantal niet terugbetaalde leningen kan gaan aanzwellen en de crisis zich zo uitbreidt. Er ontstaat zo een wisselwerking tussen elkaar versterkende invloeden. Vervolgens wordt de kans op bankrups ook groter, omdat mensen juist in crises hun geld willen veiligstellen. Dat bankiers dit gedrag van hun cliënten eerder ervaren hebben, verklaard voor een groot deel hun vergroting van hun reserves. In de negentiende eeuw gebeurde het vaak dat banken toch te laat begonnen met hun kredietcontractie en failliet gingen door bankrups.

Wat vaak ook gebeurde was dat in dergelijke situaties de overheid banken van de verplichting onthief om banktegoeden uit te betalen in contanten. Beide uitkomsten waren natuurlijk niet bevorderend voor het betalingsverkeer, en hadden daarmee dus weer een negatieve invloed op de rest van de economie. De crises werd zo door Pierson en vele andere economen gezien als typische periodes waarin naar eigenbelang strevende markspelers een negatieve uitwerking op de economie hebben. En hierin licht voor hen het nut van een centrale bank. Zoals Pierson het stelt: 'Ieder [de commerciële banken] is bedacht op zelfbehoud, maar zij [de centrale bank] kan hoofdzakelijk bedacht zijn op hulpverlening'.²² Gedurende een crisis kan een centrale bank als een niet op winst gerichte onderneming de markt ondersteunen door – juist in tijden dat particuliere banken dit uit eigenbelang niet willen doen – de economie te behoeden voor een sterke afname in beschikbaar krediet. Een centrale bank moet dan, zoals afgelopen zomer, miljarden de markt in pompen (in de vorm van goedkope leningen aan commerciële banken) om de financiële sector overeind te houden. Banken kunnen hierdoor hun reserves versterken en weer geld gaan uitlenen. Precies door deze interventie wordt een crisis getemperd.

Het lijkt haast voor de hand te liggen dat de crisis een *marktfaal* is die het bestaan van een centrale bank rechtvaardigt. Zelden wordt echter benadrukt dat er een nauw verband bestaat tussen de paniekerige kredietcontractie van banken en het feit dat ze meer beloftes hebben gedaan dan dat ze zouden kunnen nakomen. Dit komt echter duidelijk naar voren uit beschrijvingen van crises.²³ Banken scheppen geld (surrogaten) doordat contant geld dat bij hen wordt gedeponereerd weer uitgeleend wordt, of wat op het zelfde neerkomt, doordat een bank meerdere claims op dit geld scheidt en uitleent. Het bankwezen brengt dus willens en wetens haar eigen liquiditeit in gevaar door geld uit te lenen wat het in werkelijkheid niet heeft. Natuurlijk kunnen centrale banken een crisis temperen door de commerciële banken gedurende de crises 'liquiditeit' te verschaffen. Een 'liquiditeit' waar ze zich, met hun minimum reservevereisten van 2 procent, anders nooit om bekommeren. Als het bankwezen 100 procent dekking had op banktegoeden en zo de bewaarneming en het betalingsverkeer gescheiden had van het

lenen en doorlenen van geld, dan zouden crises in ieder geval geen gedupeerde rekeninghouders kennen en ook geen paniekerige kredietcontracties. Als crises zich dan nog zouden voordoen, want banken dragen middels hun ongedekte leningen ongetwijfeld bij aan hun kredietcrises. Dit wordt duidelijk door te beseffen dat banken niet gebaat zijn bij leners die niet terugbetalen en daarom de kredietwaardigheid van hun leners naar hun beste vermogens moeten beoordelen. Banken zullen zo, al het andere gelijk, kredietwaardigere cliënten prefereren boven minder kredietwaardigere cliënten. Precies doordat banken middels hun eigen uitbreidende geldschepping mensen geld lenen die anders geen geld konden lenen, moet het dus duidelijk zijn dat ze hiermee noodzakelijkerwijs een hoger risico gaan lopen op niet terugbetaalde leningen.

CONCLUSIE

Zowel voor- als tegenstanders van een vrije markteconomie maken een ernstige fout als ze de markt beschrijven als een systeem van eigenbelang. De markteconomie is een systeem van *eigendom*. Uit een verkeerde uitwerking van eigenbelang volgt daarom nog niet het falen van de markt: Het zou absurd zijn de schuld van elke diefstal die gepleegd is uit eigenbelang te leggen bij het instituut van privaat eigendom. In dat licht moet men zich afvragen hoe binnen de markt een conflict tussen rekeninghouder en bankier moet worden opgelost indien blijkt dat rekeninghouders hun gedeponereerde geld niet terugkrijgen omdat de bankier het heeft uitgeleend. De aanleiding is hier ongetwijfeld dat de bankier uit eigenbelang heeft gehandeld, dat is echter het punt niet. Een rekening-courant betekent feitelijk niets meer dan een bewaarneming, aangezien het tegoed direct opeisbaar is. Bankier en rekeninghouder zouden daarom nooit logischerwijs met elkaar kunnen afspreken dat een overgedragen som geld moet worden bewaard maar tegelijkertijd mag worden uitgeleend. Zelfs al zouden ze dit (onder het idee van vrij contractrecht) op papier zetten, dan nog zou een dergelijk contract simpelweg niet kunnen worden bekrachtigd door een derde partij wanneer een conflict zich voordoet tussen deze bankier en rekeninghouder. De onrechtmatigheid van het uitlenen van in bewaring gegeven geld is het enige antwoord dat hier verenigd kan

worden met de bescherming van privaat eigendom.²⁴ Het bewijs hiervoor wordt onder andere in het Romeins recht gevonden, dat uit dit soort privaatrechterlijke conflicten ontstaan is en dat eeuwenlang gebruikt is om dit soort conflicten te beslechten.²⁵ Moderne aanhangers van het Currency Principle (ook toegepast op banktegoeden) bepleiten dan ook dat ongedekte tegoeden alleen overleven door het periodiek verschaffen van 'liquiditeit' aan banken door een centrale bank of door politieke bemoeienis met privaatrechterlijke geschillen.²⁶ Het bestaan van ongedekte tegoeden betekent een situatie waarbij meerdere eigendomsstelsels of -claims bestaan dan dat er daadwerkelijk te bezitten objecten zijn. Dat is altijd een recept voor moeilijkheden geweest.

Drs. Ph.G. Ruijs studeerde economie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en is momenteel werkzaam in de ICT.

NOTEN:

- 1 Om precies te zijn: het *marginaal nut* van geld neemt af door het verkrijgen van meer geld.
- 2 Zie: M.N. Rothbard, *Economic Thought Before Adam Smith*, Cheltenham, 1995, pp. 99-114.
- 3 Ibidem, pp. 355-359.
- 4 Deze twee zaken zijn op een markt overigens wel onlosmakelijk aan elkaar verbonden.
- 5 Een belangrijke reden die wordt gegeven voor deze *debt monetization* is het proberen te vermijden van het zogenaamde *crowding out effect*; het verdringen van private investeringen door een te veel staatsobligaties.
- 6 De rem op het vergrootten van de ongedekte circulatie komt doordat dit prijzen verhoogt in het binnenland, waardoor buitenlandse goederen relatief goedkoper worden. Importeurs zullen hierdoor papiergeld voor goud gaan omruilen omdat ze met het papiergeld alleen in het binnenland kunnen betalen. De goudreserve raakt dus op als de ongedekte circulatie te groot wordt.
- 7 Dit onderscheid is natuurlijk essentieel: Ludwig von Mises (1881-1973) gebruikte de term 'geldsurrogaat' naast 'geld in de bredere zin' voor middelen die *als* geld in de engere zin gebruikt worden. Geld in de engere zin is het fysiek bestaande 'contante' geld wat zowel goud kan zijn onder een gouden standaard of papier onder een papieren standaard. Geld in de bredere zin zijn direct inwisselbare claims op geld in de engere zin. Zie: Ludwig von Mises, *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*, Berlijn, 1924, p. 31. Nicolaas Pierson maakt ook een dergelijk onderscheid door te stellen dat bankbiljetten 'biljetten, welke als geld worden gebezigd' zijn en door ze eveneens als 'geld in ruieren zin' te bestempelen. Zie: N.G. Pierson, *Grondbeginselen der Staatshuishoudkunde*, Haarlem, 1905, p. 168 en 231.
- 8 Als een commerciële bank biljetten uitgeeft dan is datgene waar het voor te verzilveren is feitelijk het 'contante geld': In Schotland geeft een biljet van een commerciële bank zo het recht op betaling van een biljet of munt van de centrale bank.
- 9 Wat hier volgt is maar een zeer korte samenvatting, verhandelingen over deze controverse staan onder andere in: V.C. Smith, *The Rationale of Central Banking*, Indianapolis, 1990; F.A. Hayek, *The Trend of Economic Thinking*, Chicago, 1991, pp. 177-244; M.N. Rothbard, *Classical Economics*, Cheltenham, 1995, pp. 159-273; J. Viner, *Studies in the Theory of International Trade*, New York, 1937, pp. 218-289; en M.R. Daugherty, 'The Currency-Banking Controversy Part I' in: *Southern Economic Journal*, vol. 9, no.2 (1942), pp. 140-155 en: idem, 'The Currency-Banking Controversy Part II' in: *Southern Economic Journal*, vol. 9, no.3 (1943), pp. 241-251.
- 10 De *Currency School* bestond onder andere uit Henry Thornton, Samuel Loyd (Lord Overstone), Robert Torrens, in Frankrijk onder andere Henri Cernuschi en in de Verenigde Staten senator Condé Raguette.
- 11 Zie: Smith, *The Rationale of Central Banking*, p. 80; en Lord Overstone (S.J. Loyd), *Tracts and other publications on metallic and paper currency*, Clifton, 1972, pp. 411-412.
- 12 Zie: Hayek, *The Trend of Economic Thinking*, pp. 228-234.
- 13 De *Bank Charter Act*, ook wel *Peel's Act of 1844* genoemd.
- 14 Onder andere: Thomas Tooke, John Fullarton, James Wilson en John Stuart Mill.
- 15 Zoals Wilson dit samenvat: 'an expansion or a contraction of the currency is an EFFECT and not a CAUSE. In all such changes the banker is a PASSIVE

- AGENT, acted upon by the circumstances which determine the amount of currency required, and not an ACTIVE AGENT, acting upon the amount of the currency.' Zie: James Wilson, *Capital, Currency and Banking*, Londen, 1847, pp. 67-68.
- 16 Fullartons' 'reflux' theorie. Zie: M.R. Daugherty, 'The Currency-Banking Controversy Part I, p. 150.
- 17 Rothbard, *Classical Economics*, p. 243.
- 18 Mill's *Principles of Political Economy* behandelt de kwantiteitstheorie in hoofdstuk 8 ('Of the value of money, as dependent on demand and supply') en de Banking Schools' uitzonderingen op deze theorie in hoofdstuk 24.
- 19 Wilson, *Capital, Currency and Banking*, pp. 9-12 en 33-35.
- 20 Zie het *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen*, (30-12-1998), Verordening (EG) Nr. 2818/98 van de ECB van 1 december 1998, inzake de toepassing van reserveverplichtingen.
- 21 N.G. Pierson, *Grondbeginselen der Staathuishoudkunde*, pp. 231.
- 22 Ibidem, p. 232.
- 23 Een populair studieboek van monetair-econoom en Gouverner van de *Federal Reserve*; F.S. Mishkin, *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, Boston, 2004, pp. 189-197, beschrijft de bekende neerwaartse spiraal van een bankpaniek en het verband met de verslechterende balansen van banken, maar legt de schuld vooral bij 'asymmetrische informatie'.
- 24 J. Huerta de Soto, *Money, Bank Credit, and Economic Cycles*, (uitgave van het Ludwig von Mises Institute) Auburn, 2006, pp. 1-161.
- 25 Ibidem, pp. 20-27.
- 26 Ibidem, pp. 632-646. Zie ook: J.G. Hülsmann, 'Has Fractional-Reserve Banking Really Passed the Market Test?'

ACTIEPLAN KRACHTWIJKEN: OUDE WIJN IN NIEUWE ZAKKEN?

DENNIS DE KOOL

in: *The Independent Review*, vol.7 n.3, (2003), pp. 399-422.

Het vierde kabinet-Balkenende kondigde in het regeerakkoord een offensief aan om van probleemwijken prachtwijken te maken. Daartoe selecteerde minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie, de veertig wijken die er in haar ogen het slechts aan toe waren. Als onderdeel van het grootschalige project 'Van Aandachtswijk naar Krachtwijk' bezocht de minister van maart tot juni 2007 de veertig geselecteerde wijken. Uitvoerende gesprekken met bewoners, vrijwilligers, professionals en lokale bestuurders zorgden ervoor dat Vogelaar zich een goed beeld kon vormen van de probleemwijken waaraan zij grote sommen geld spendeert. De auteur vraagt zich af hoe nieuw deze hele exercitie van de minister eigenlijk is en of de aanpak effectief genoemd kan worden.

De Wijkenaanpak is één van de speerpunten van het kabinet. De wijkbezoeken van minister Vogelaar krijgen veel publiciteit. De vraag is of dit kostbare project nu wel zo effectief en vernieuwend is als het kabinet suggereert. Om die vraag te beantwoorden moet de Wijkenaanpak in historisch perspectief worden geplaatst. Op basis van deze analyse moet een nieuwe koers worden bepleit.

In 1994 ging het eerste kabinet-Kok op aandringen van de grote steden aan de slag met het Grotestedenbeleid (GSB). Het doel van het GSB was het verbeteren van de leefbaarheid, veiligheid en economische vitaliteit van de grote steden. Naast deze inhoudelijke doelstelling had het GSB ook een aantal bestuurlijke doelstellingen, namelijk integraal beleid, decentralisatie en resultaatgerichtheid. Een belangrijk uitgangspunt van het GSB was het centraal stellen van de potenties van de steden in plaats van de problemen. Deze visie was in lijn met het rapport van de Commissie-Montijn, waarin steden als brandpunten van maatschappelijke ontwikkeling werden opgevat.¹

Aanvankelijk was het GSB gericht op de vier grote steden. Later werd het beleid onder druk van de Tweede Kamer verbreed naar andere steden. Afspraken over het GSB werden periodiek vastgelegd in convenanten tussen het Rijk en de betrokken steden. De voortgang van het GSB werd vanaf het begin nauwlettend in de gaten gehouden door monitors en vele andere instrumenten. Uit deze onderzoeken is systematisch naar voren gekomen dat integraal beleid in de praktijk moeizaam van de grond komt, de sociale pijler van het beleid een veel lastiger opgave is dan de fysieke component en dat het uitermate lastig is om de resultaten van het GSB aan te tonen. De vraag of de (vermeende) successen van het GSB zijn toe te schrijven aan dit beleid of het gevolg zijn van externe ontwikkelingen (waar het beleid geen invloed op heeft) is tot op heden nog niet bevredigend beantwoord. Dat is opmerkelijk, omdat het GSB een miljardenproject is. Daarnaast wordt in veel studies geconstateerd dat de doelgroepen van beleid, waaronder wijkbewoners, nauwelijks een stem hebben in het GSB.²

Ruim dertien jaar later treedt het vierde kabinet-Balkenende aan. Opmerkelijk is dat de lessen en ervaringen van het GSB nauwelijks in de analyse van de stedelijke problematiek lijken te worden meegenomen. Alsof er nooit eerder initiatieven zijn ondernomen om bepaalde

wijken in de grote steden uit het slop te trekken, bezoekt minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie de veertig wijken om te vernemen wat daar speelt. Om die reden wekt het geen verwondering dat de wijkbezoeken geen verrassende inzichten hebben opgeleverd, integendeel. Hoewel de termen 'krachtwijken' en 'Randstadoffensief' daadkracht suggereren, kiest het kabinet in het *Beleidsprogramma 2007-2011* voor een weinig innovatieve strategie. De naïeve gedachte van het kabinet is dat de probleemwijken binnen tien jaar omgevormd kunnen worden tot krachtwijken. Dat wil minister Vogelaar bereiken door oude paden te bewandelen, zoals het afsluiten van prestatiecontracten met alle betrokken partijen, het actiever betrekken van bewoners in de wijken en door heel veel (belasting)geld uit te geven.

Wanneer we de historische feiten onder ogen zien, dan moet worden geconstateerd dat een duurzaam herstel van kwetsbare wijken al een expliciete doelstelling was van het GSB II (2000-2004). Minister Vogelaar mag zich dus niet verschuilen achter de boodschap dat zij 8 tot 10 jaar nodig heeft om resultaten te boeken. De minister is niet aan een nieuwe opdracht begonnen, maar verantwoordelijk voor het succesvol afronden van de inspanningen van haar voorgangers. Zij kan deze verantwoordelijkheid dus niet afschuiven op haar opvolgers.

Ik bestel:

... en... **Zestig jaar VVD** van Patrick van Schie & Gerit Waemans
Tot 27 april 2008 verkrijgbaar voor slechts € 16,- (i.p.s. € 19,50!).
Tel: 071 777300 (4-12) of 044 3000000 (0-24 uur per dag)
E-mail: bestel@vvd.nl of info@vvd.nl

Wichtig: machbig ik afgeven! Soem eenmalig het totaalbedrag van deze bestelling af te schrijven van mijn bank- of girorekening.

Naam _____
Adres _____
Postcode / Plaats _____
Bank / girorekening _____
Telefoon _____
Woning / Postadres _____
Huis / rekening _____

Stuur ons een e-mail met afleveringsadres op:
bestel@vvd.nl of info@vvd.nl
Tel: 071 777300 (4-12) of 044 3000000 (0-24 uur per dag)
E-mail: bestel@vvd.nl of info@vvd.nl

ZESTIG JAAR VVD

DEE BIDDEN VAN PAUL SCARDE,
FLEUR DE BANGONE, PATRICK VAN SCHIE,
WIM BUDENHALL, HENK DE VELDE, GEERT
VORSTMAN & ERWIN NIJH (SCHAAL 100),
PATRICK VAN SCHIE & BERT VOFRAAN

€ 16,-

tot 27 april 2008

€ 16,-

i.p.s. € 19,50!

AUTEURSREGISTER 2007

Om resultaten te boeken zullen wel nieuwe wegen moeten worden ingeslagen, namelijk een fundamentele omslag in het denken. In de eerste plaats moet worden afgestapt van het idee dat het opendraaien van de geldkraan de oplossing is voor hardnekkige problemen in de steden. Bezuinigingen bieden kansen, omdat overheden dan naar creatieve oplossingen moeten zoeken.³ In de tweede plaats moet de ambitie om burgers bij het overheidsbeleid te betrekken worden omgedraaid. Wijkbewoners zouden namelijk de overheid moeten betrekken bij eigen initiatieven in 'hun' wijk. Dus geen adoptie van wijken door bestuurders (hoe denigrerend!), maar trotse wijkbewoners die zelf hun verantwoordelijkheden nemen, elkaar daarop aanspreken en eigen initiatieven ontplooiën. Geen betutteling van bovenaf, maar emancipatie van onderop. Ook geen goedbedoelde en geldverslindende overheidsinitiatieven en projecten meer die zijn opgezet vanuit de gedachte dat de overheid weet wat goed voor de burger is. In plaats van subsidies is schaarste de beste manier om de kracht en creativiteit uit mensen te halen. Wijkbewoners zijn niet zielig en hebben geen minister nodig die zich over hen ontfermt.

Drs. D. de Kool is als postdoc verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

NOTEN:

- 1 Commissie-Montijn, *Grote steden, grote kansen*, Den Haag, 1989.
- 2 S.A.H. Denters, 'Greep op het grotestedenbeleid: observaties en stellingen', in: *Bestuurswetenschappen*, nummer 4, 2000, pp. 277-287.
- 3 Expertteam Uitvoering GSB, *Grotestedenbeleid: een kwestie van doen. De succes- en faalfactoren bij de uitvoering van beleid*, Kenniscentrum Grote Steden, Den Haag, 2005.

Baalen, Hans van

Guantanamo Bay vraagt internationale oplossing
211-213

Bavarez, Nicolas

Het vermogen te veranderen

Interview door: Sabine Bierens en Frans de Graaf
68-70

Beaufort, Fleur de

'Wacht op onze daden'

145-150

Strafbaarstelling godslastering. Maak een einde aan de rechtsongelijkheid in Nederland

187-191

Berg, Joop van den

Annelien Kappeyne van de Coppello. Liberaal over partijgrenzen heen

21-26

Bolkestein, Frits

Annelien Kappeyne van de Coppello. Eigenzinnig en strijdvaardig

26-28

Braak, Bert van den

Kabinetformaties: vaste patronen, wisselende beelden

11-16

Brandhof, Hans van den

Koude oorlog en communisme

214-221

Buunk, Bram

Contacten en relaties via internet. Verrijking of verarming van het gemeenschapsleven?

83-88

Dijkstra, Pieternel

Contacten en relaties via internet. Verrijking of verarming van het gemeenschapsleven?

83-88

Duthler, Anne Wil

Grenzen van het recht

N.a.v.: M. Nussbaum, *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Amsterdam, 2006

76-79

Frankenvrij, H.S.M.

De Koran getoetst aan de westerse beschaving en rechtsorde

32-45

Repliek. Inzake toetsing van de Koran aan onze westerse beschaving en rechtsorde

172-179

Graaf, Frans de

Winstgevende overheidsbedrijven

102-105

De vrijheid brieven te bezorgen

151-155

Hospel, Patrick

Het democratisch tekort van de gevestigde politieke orde in Nederland

97-101

Kokswijk, Jacob van

Parlementair stelsel op de schop. ICT sluit burger en overheid kort. Parlement gepasseerd?

89-92

Koning, Edward

Erfenis van de verzuiling. Politieke partijen over islamitische basisscholen

156-161

Kool, Dennis de

Actieplan krachtwijken: oude wijn in nieuwe zakken?

230-231

Korthals Altes, Frits

De kabinetsformatie

16-19

Krom, Paul de

God en de polder: afgestoft terug van zolder

1-2

VOC revisited

143-144

Kubben, Raymond

De Trias voorbij ... op weg naar een hernieuwde machtenleer

57-62

Labohm, Hans

In de ban van CO₂

74-75

Een klimaat van desinformatie

166-171

Loots, Jasper

Het regeerakkoord. Van beleidszekerheid naar bestaanszekerheid

3-11

Majlis Sultan-us-Qalam

Motieven Koranverbod weerlegd

129-133

Napel, Hans-Martien ten

Een antirevolutionair tekort? Koch, Donner en anderen over christelijke politiek

206-210

Nat, Mattheus van der

Stork, Nedloyd en Centaurus: de strijd om de zeggenschap in de onderneming. Maak van de aandeelhouders geen papieren tijgers

52-56

Neppérus, Helma

Graag een reële aanpak van het klimaat
115-117

Nicolaï, Atzo

Constitutie van vrijheid
192-194

Paas, Stefan

Liberalen en religie
200-205

Peeters, Rik

Integratie, eigen verantwoordelijkheid en de dictatuur
van de cultuur
46-51

Peiser, Benny

Kunnen we doorgaan met het uitbreiden van ons wegen-
net en vliegvelden en tóch onze planeet redden?
Interview door: Andrew Forster
118-123

Redactie Liberaal Reveil

Reacties publicatie Frankenvrij

127-128

Rosenthal, Uri

Conservatieve momenten nieuwe stijl

N.a.v.: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op
rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*,
Utrecht, 2006

140-142

Zelfkastijding en compenserend leed. Over liberale en
sociaal-democratische narigheid

N.a.v.: A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duide-
lijkheid: vijf jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007; F. Becker
en René Cuperus (red.), *Verloren slag: de PvdA en de verkie-
zingen van november 2006*, Wiardi Beckman Stichting,
Amsterdam, 2007

162-165

Ruijs, Philip

Liberale geldpolitiek
222-229

134-136

Schie, Patrick van

Einde van het neo-conservatisme?
63-67

Stremmelaar, Annemarike

'Turkije is en blijft seculier'. De scheiding van moskee en
staat in Turkije
183-186

Tennekes, Henk

Klimaatassessment
124-126

Thiele, Hanna

Hoe verder na Nairobi?
71-73

Tjeenk Willink, H.D.

Annelien Kappeyne van de Coppello
28-31

Veen, Wim

Leven in het digitale tijdperk
Interview door: Fleur de Beaufort en Reinout Woittiez
93-96

Verhofstadt, Dirk

Lichtbaken: Moreel Esperanto
N.a.v.: Paul Cliteur, *Moreel Esperanto*, 2007
137-139

Vries, Theo de

Public Eye
81-82

Wessels, Marius

Hoe waardevol is onze nationale identiteit?
195-199

Witt, Enno de

Woorden doden geen mensen – mensen doden mensen